

To

MY DEAR FRIEND,

MR. NANAKARAMA HARJASRAJ

JHANGIANI.

for his devoted love and valuable

Patient assistance I dedicate

this Volume.

૭૦ નમે

આર્પણ પત્રિકા

હરિગીત ૭૬.

મમ પરમ મિત્ર નાનકરામ હરજસરાજ અં-
ગીઆણી (હૈરાણાદ. સિંધ)ની પવિત્ર સેવામાં;—

દાદિહુગ મુચિતા ત્યાગિતા સામાન્યતા સુખદુઃખમાં;
અનુરક્તિ નાદ્ય વિસત્યતા ગુણ એ ગણાયા મિત્રમાં;
ગુણ પ્રસિદ્ધ કરે કદાપિ ન, મિત્ર-પાપ નિર્વારતા;
ગુણ નિત્રના કરિને પ્રકટ, તત્ત્વ હિત લલયમાં ધારતા. ૧
ઉત્થાન તથા દુર્લ્લિપ્ત^૧માં વ્યસને દગશાને સંગ જે;
વળિ રાજવિપ્લવ^૨ રાજદ્વારે પશુ સહા સહ અંગ જે;
આપત્તમયમાં અથવાગે વેલાવે પશુ લાગુ હે;
સન્મિત્ર એવા અવનિમાં આહા કહો કયાંથી મળે? ૨
મહાભાગ્યયોગે સર્વ ગુણ સંપન્ન મળિયો મિત્ર હું;
તપ વદનવિધુ^૩ના દર્શને મમ નેત્ર માતું પવિત્ર હું;
પણ મિત્રતાના આપણી ચિરકાલ રાખે રેમરણને;
હું હોટ એવી આપવા ઇચ્છું તને પ્રભુ-શરણ^૪ને. ૩
સંસારમાં કો અન્ય વસ્તુ દષ્ટિએ પડતી નથી;
જે લઈ તને અર્પિત કરું મનમાંહિ અતિરાય માનથી;
તે કાલ નારાયણ થઈ તારા સહા આરામને;
ને અંધ આ અર્પણ કરું રતિ^૫અહિત નાનકરામને. ૪

૧ દુર્લિપ્ત=દુષ્કાળ અથવા આપત્તિ. ૨ રાજવિપ્લવ=રાજા-
ઓનું પરસ્પર અગ્યવચિત યુદ્ધ. ૩ વદનવિધુ=સુખરૂપી
સંદ. ૪ પ્રભુ-શરણ=અર્થાત્ પ્રભુ ભક્ત ૫ પ્રીતિસહિત.

ॐ तत्सत्परमात्मेने नमः।

પ્રસ્તાવના.

૧૬૭

दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन् निर्दोषं न निर्गुणम् ।

आवृणुष्वमतोदोषान्विवृणुष्वं गुणान्वुधाः ॥

કાલિદાસઃ

કાઈંબરી, નવલકથા અને વાર્તા એ પરસ્પરતા પર્ચાય શ-
બ્દો છે સાપ્રતી સમયમાં આગળી ગુર્જર ભાષામાં સ્વતંત્ર
તેમજ અંગ્રેજી, બંગાલી અને એવીજ બીજી ભાષાઓનાં અનુ-
કરણ રૂપે અથવા ભાષાન્વર રૂપે વાર્તાનાં અનેક પુસ્તકો વિ-
શેષ પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થતાં જોવામાં આવેછે. પરંતુ તેઓમાં-
થી વાચનીય, સમાજ અને રસદાયક તેમજ જ્ઞાનદાયક નવેશ-
કથાઓ તો ઘણીજ યોરી મળી શકશે. કારણકે, કાઈંબરી
લખતી વખતે કાઈંબરીકારે જે ભાવ (Idea) આશય (Aim)
અને વિષય (Subject) એ ત્રણ વિષયો ઉપર જે મુખ્ય અને
વિશેષ લક્ષ આપતું જોઈએ, તેમ યોડાઓજ કરેછે. અને તે-
થીજ તેમનાં પુસ્તક પ્રભાવિય થતા નથી. ભાવ મહાન અને
અંબીર, આશય ઉચ્ચ તથા શ્રેષ્ઠ અને વિષય વિરતીર્ણ તથા
ચિરસ્થાયી હોવો જોઈએ ત્યારપછી 'વસ્તુસંકલના' રચનામાં
પણ લેખકના જીવિસામર્થ્યનું પરીક્ષણ થાયછે. અને પુસ્તકનો
સર્વ આધાર તેની ઉપર રહેવો હોયછે. તે જેમ ઉત્તમ, મધ્યમ
અને કનિષ્ઠ તેજ પ્રમાણમાં તેનો સમગ્ર અંશ પણ ઉત્તમ,
મધ્યમ કે કનિષ્ઠ પદ્ધતિનો ગણાયછે વસ્તુસંકલના પછી વર્ણ-
નશકિત પણ ઉચ્ચ પ્રકારની હોવી જોઈએ. કારણ કે, વાર્તાના
પ્રસંગમાં આવતા સિન્ન સિન્ન સ્થળ, કાળ અને વિષય ઈ-
ત્યાદિકનું રસોત્પાદક ભાષામાં વર્ણન કરવું, એ અંધકારનું મુ-
ખ્ય કર્તવ્ય ગણાય છે. તેમજ વળી વિવિધ પાત્ર જનોના સ્વ-
ભાવનું પૃથકરણ કરવામાં યત્ન થયે અર્થે તેનું ચાતુર્ય પ્ર-

મુવકમા પણ તેઓએ પોતાનો સવાઇ રોગે ચલાવીને અંચે
એને મહા કષ્ટમાં નાખી દોવા હતા તેઓએ જીવડ અને ટા
મરુ એ બે અંચે જીવડને સમરામજીમાં ઠાર કરી નાખ્યા
હતા તે વખતે એ સન્યાસીઓના બડ રિયેના સમાચારના ને
ને પત્રો દ્વારા હેરિટગે પોતાના મિત્રો કિવા વત્તિ અધિ
કારીઓને મોંઘાળ્યા હતા તેઓમાં તે સર્વ હકીકત તેણે આ
પેલી છે એમાંના ટેલક પત્રો ગેંગના હેરિટગેના અરિત્રમાં
આપવામાં આવેલા છે એજ માહિતીને આધારે અને રોતા
ની કલ્પનાના ચાતુર્ય વડે જામ જીમચદ્ર આ કાદબરી ઘ
ખેલી છે અને એતુ મૂલ જગાની નામ હપર જણાવ્યા પ્ર
માણે 'અનુદ મઠ' છે

જગાની ભાષામાં આજ દિન પર્યંત 'અનુદ મઠ' ૧૧
આરતિઓ ઉપાધ વૂંછી છે એ ઉપરથી સોંકાને તે ટેલી બધી
પ્રિય થયેલી હોવી એજ છે તેની ખાતરી વાચકોએજ કરી
શેની હુકાળતુ વર્ણન સત્તાન વીરોની રવદેરા પ્રીતિ અને
રવામી નિહા ચવનોના અધિમાર મટે નિરસ્કાર કલ્યાણીને
પતિ પ્રેર શક્તિની અર્પે ધીરજ અને પતિસમાગમની અનિ
વાર્ય ઈચ્છા સુદ વર્ણન અને રવદેરાનિમાન સુકત સત્તાન
વીરોના રથજે રથજે ભાવણે ઇલાહિક વિષયો આ વાર્તામાં
જોડવા તો સરસતાથી વર્ણવેલા છે કે તેને અથર્થી ઈતિ પચત
ભાવવા વિના તેનો પૂર્વ અનુચર મનુષ્યને મ્હાવિ થઈ
શકે નહીં

જગાની ભાષાની સાથે મારો વિશેષ પરિચય ન હોવાથી
આ મથનુ ભાષાન્તરે એ મરાઠી અથ ઉપરથી કરેલું છે પરંતુ
જગાની ઉપરથી મરાઠી ભાષાન્તર કરનાર રા રા જગજ્ઞાય
ચોડા ભાગદે તેમનું પુસ્તક દંજીતો છે તાંબને બહાર પડે તેટ
લામાં પ્રેમથી દેવાસવામી થયા અને તેથી તેઓએ પ્રકૃ
તપાસેલા ન હોવાથી છાપેલી પ્રતિમા પણ ધણી અશુદ્ધિઓ
રહી ગઈ તે અશુદ્ધિઓનું નિવારણ કરવા મટે કલકત્તેથી
'અનુદ મઠ'ની એક જગાની પ્રતિ મગાવીને મારા અક જગાની
મિત્રની સદ્દાસત્તાથી, મને જુદાં ન્યા રાક પડ્યો ત્યાં ત્યાં

વિષય તેની પાસેથી વંચાવીને ઘણીક અશુદ્ધતાનું મેં નિવારણ કરેલું છે. તોપણ હજી કેટલીક ભૂલેક તો રહેલી હશેજ. પરંતુ આશા છે કે, સુદ્ધ વાચકો હંસહીર ન્યાયથી દોષોને ન દેખતાં જે શુભ માત્ર દોષ તેનુંજ અહણ કરશે. મરાઠી ભાષાન્તરકારે 'આનંદમઠ' નામ ફેરવીને પ્રસ્તુત વાર્તાનું 'આનંદાશ્રમ' એવું નામ રાખ્યું છે અને તે નામ મને પણ યોગ્ય લાગવાથી તે જેમનું તેમ કાયમ રાખવામા આવ્યું છે.

તે કે મને એક લેખક તરીકે બહાર પડવાને આજે સમગ્ર ચાર વર્ષ થવા આવ્યા છે, અને તેટલા સમયમાં 'જ્ઞાનવર્ધક' 'વિચાર દર્પણ' 'સુદર્શન' 'લક્ષ્મી' અને 'સરસ્વતી શુભાર' જેવા નામાકિત અને પ્રભુપ્રિય માસિકોમા ગદ્ય તેમજ પદ્યના મારાં અનેક લખાણો પ્રજાસન્મુખ રહ્યાં થઈ ચૂક્યા છે. તોપણ એક અવતર પ્રયત્ને ભાષાન્તર રૂપે પ્રજાની સેવામા મૂકવાનો આ મારો પ્રયત્નોજ ચલ્ય છે અને તેથી કેટલાક દસાચવા લેખકોના જેણે આ લખાણ નહીં હતું તે દોષ, એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મને પૂરું આશા છે કે, સુદ્ધ, શુભ માત્રક અને વિદ્યાવિચારી વાચકનું યથાશક્તિ આ મગની પ્રતો ખરીદીને હવે પછી ખીલ અથો લખવામા મને હતેજન આપશેજ કે જેથી લવિષ્યતમા હું આના કરતા વિશેષ હિતમ પ્રયોગું શુધન કરવામા સારી રીતે સકિતવાન થઈ શકું.

જે ત્રણ માસિક પુસ્તકોના અધિપતિઓએ મારી ઉપર મારા લખાણોની ભાષા કાર્ષક કઠિન હોવાનો આક્ષેપ મૂકેલા છે પરંતુ તેમા મારો કાર્ષ પણુ દ્વિપાય નથી કારણ કે, તે મેં કઈ જાણી નેઈને કઠિણ કરી નથી, પણ વિચાર પ્રવાહમાં જે જે શબ્દો આવતા ગયા છે, તેમને જ મેં આરેખ કર્યો છે. તેમજ મારા ધારવા પ્રમાણે મારી ભાષા એટલી કઠિન હોય, એવું મને તો જાણાવ નથી કારણ કે, જેમ એ પારસી લેખકના લેખમા પરિચય શબ્દો વિશેષ આવે, એ પ્રાકૃતિક છે, તેમજ એક આર્યજનના લેખમા સરહત શબ્દોનો સમાવેશ વિશેષ હોય, એ પણ સ્વાભાવિકજ છે અને તેમાં પણ પ્રસ્તુત વાર્તા મા આવતા પાત્રો ઘણા ખરા આર્યો હોવાથી અને આર્યધર્મનો

પણ એમાં કેટલેક સ્થળે સ્પષ્ટ દર્શોણ કરેલો દેવાથી એમાં તો વળી સરકૂત સખ્તો નિત્ય કરના પણ વિશેષ પ્રમાણના આવવાનો સ્થાન પ્રતિભા છે પણ આજનો દાળ એવો નથી, કે આ જાપા અત્યંત જનસમાજને કડિન સામે દારણ કે, ત્યારે 'જાતગરી' અને 'યુવાનસિદ્ધ' જેવા કડિન અંગે પણ પ્રજામાં અત્યંત પ્રેમગદિત વચાવે, ત્યારે આ અથ તો પ્રજામાં અવશ્ય આપનારદાયક થઈ પડવો જોઈએ.

જુદાં મરના મુરપર વિદ્વાન સર્જવાસી મળીલાલ નજુ ભાઈ ભાષા વિષેના પોતાના વિચારો કેરા પ્રારના પ્રકર કરી ગયા છે તે નીચે આપેલા પેરેનાક વપરથી વાચકો સારી રીતે જાણી શકે તેમ છે —

વિચારને અનુકૂળ જાપા સ્વતંત્ર જ હૃદયે છે જેનો વિચારો વેગ 'વિચારની તન્મયતા તેથી વાણી સ્વતંત્ર જ હૃદયવાય છે પ્રાણીઓમાં પણ એ નિયમનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જણાય છે જેનો તેમની પ્રેરણાનો વેગ અને પ્રમાણ તેથી તેની ભાષા આપણને સનભય છે અનુભવામાં પણ એનું એજ જણાય છે અસિદ્ધિત એટલે જેમને લખવા વાચવાનો પરિચય નથી તેવા અનુભવો પોતાના અતરના પ્રજાર આં વેગને અનુકૂળ ભાષા સ્વતંત્ર જ હૃદયારે છે સાહિત્ય રાસવાળાં અમુક પ્રકારની અસર યોજના અને સખ્દઅના પાત્રક છે એમ કહું છે ત્યાં પણ રસ ન હતા તેથી અતર યોજના બહારનારે સારવાથી રમુની નિપત્તિ કે પુષ્ટિ થતી નથી, તે તે રસના આતેમવાળું તદ્દય તેવા પ્રકારની ભાષાદ્વારા બહાર દર્શાવે છે એટલે તાત્પર્ય છે એટલે ભાષાને અમુક પ્રકારની કરવી કે ન કરવી એવો જે વિચાર છે તે જમમૂલક જણાય છે એમકો પોતાની પ્રતિમાના યેનમાં જે ભાષાદ્વારા તે વેગ પ્રદર્શિત થઈ નય તે ભાષાદ્વારા તેને પ્રકટ કરે છે પુનરાવરોધન કરવા મુલના વિચારને દર્શાવવાને કાઈ ભાષા પ્રકાર સારો જાતો તે તેટલો ફેરફાર કરી કે કરાવી લે છે, પણ વિચારનો વેગ પ્રદર્શિત કરતે વેગાને સખ્તો સરળ રાખુ, કે કડિન રાખુ સરકૂત રાખુ કે પ્રાકૃત રાખુ એ વપર તેનું યેય પણ લક્ષ

દોષ નથી. લક્ષ હોતું નથી એટલુંજ નહીં, દોષ શકે પણ નહિ; શબ્દોને વિચારતાં લેખક તેવા પોતાના વિચારની શ્રેણીનેજ બગાડી નાખે. વિચારને દર્શાવવાને સમયે ત્યારે શબ્દરચના ઉપર લક્ષ રખાવજ નહિ, તેમ પુનરવલોકનમાં એ મૂલ વિચારને દર્શાવવાની વધારે સારી રચના કરવા કરાવવા કરતાં ખીજે ફેરફાર કરી શકાય નહિ, ત્યારે લખી રહ્યા પછી, જાણી જોઈને, આ શબ્દને સ્થાને આ શબ્દ મૂકો ને આ શબ્દને સ્થાને આ શબ્દ મૂકો, એવું કરનારને તો શબ્દશક્તિનું કે લેખકના ઉત્તમોત્તમ કર્તવ્યનું જ્ઞાનજ નથી એમ દહેવાય.”

“જે ઉત્તમ લેખકો પ્રતિજ્ઞાને પ્રસાદ પામી પોતાના અખૂટ અને અગાધ તદ્દયરસને આખા વિશ્વ ઉપર વાણીદ્વારા વિસ્તાર કરવા ભાગ્યશાલી થાય છે તે બાધા અને શબ્દરચના વિચારોમાં કદાપિ શું ચવાતા નથી. ભવભૂતીએ કહ્યું છે તેમ,

लौकिकानां हि साधूनामर्थं चागनुवर्त्तते ।

मुनीनां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनु धावति ॥

જે પ્રતિજ્ઞા પ્રસાદથી પુનિત મહાત્માઓ છે તેમની વાણી ખૂટે અર્થ સ્વતંત્ર દોડતો ચાલે છે, અર્થને આણીને તેને અનુકૂલ વાણી યોગ્યવી એ તો પ્રતિજ્ઞા શૂન્ય લૌકિક વ્યાપારીઓનું, પ્રાકૃત કર્મ છે. પ્રત્યેક વિચાર અતઃકરણમાં સાકાર થાય છે તે અમુક પ્રકારની શબ્દ સંજ્ઞાને અવલંબેજ સાકાર થાય છે; તેવાને તેવાજ જો એ વિચાર બહાર દર્શાવાય નહિ તો, એ વિચારના મૂલ ઉપાસકને જે આનંદ કે પ્રેમ આવીને તે વિચાર વાચકને આપવાની રુચિ થઈ તે આનંદ કે પ્રેમ કદાપિ સામાને આપી શકાય નહિ. એટલે પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક શાસ્ત્ર, પ્રત્યેક લેખ, તેને પોતે પોતાની વિશિષ્ટ વાણીનો પ્રચાર સ્વાભાવિક રીતેજ, વળગેલો હોવો જોઈએ અને હોય છે. એમાં સંશય કડિનનો વિનંત કરવાનો આવકાશજ નથી.”

“એજ નિઃકર્ષ છે કે, વિચાર અને બાધા જિન્ન થઈ શકતાં નથી; વિચારને અનુકૂળ વાણી સ્વતંત્ર હૃદયે છે; તેને

માલ કે દડિત કરવાની કૃષ્ટિથી ફેરવતા રહેથી એથી વિચારમ્મ
પિટ્ટિનિ ઉપછ વિરસતા ખતા, લેખનો હેતુ ન્યય થાય છે”

‘સુદર્શન’ પુસ્તક ૧૩ અ. ૬-૫ પૃષ્ઠ ૭૫-૭૬

ઉપરુંત પેરેમાફને લક્ષપૂર્વક વાચવાથી મારી ઉપર
રવામા આવેલા શાખા કાદિન્યના આગ્રેપનુ આપમેલે નિર્ણય
દઈ નય જેમ દોવાથી તેને વિષે અત્ર વિગેષ વિવેચન કર-
વાની કાઈ પણ આવશ્યકતા હુ નેતો નથી

આ પુસ્તક લખતી વખતે મારા પરમ મિત્ર મી. નાનક-
શામ દલ/સશાન ગ્રામીઆણીને જે મને યેટલીક અમૂલ્ય
સહાયતા આપેલી છે, તેને માટે હુ તેમનો ન્યાય ત આભારી
હું, અને તેમના મમ પ્રતિભા જેક મિત્ર તરીકેના નિષ્કપટ
પ્રેમ વાવુથી હોમાઈને આ પ્રથમ પક્ષ મે તેમનેજ અર્પણ કરે-
લો છે જે માતા પાસવા પ્રમાણે અમારી પરસ્પર મિત્રતાનુ
ખરેખર એક વિરહાલ સ્મરણ રમક સાધન થવા વિના રહેઈ
નથી અને તેથીજ અન્ય સધળા કોટો કરતા આ અત ઉત્કૃષ્ટ છે

વિધાની પ્રાપ્તિ થઈ અને જેમના આશિર્વાદથી હું આજે ગમે તેવા પણ એક ગ્રંથ લખવાને સક્તિવાન થયો, તેમના ચરણ કમલમાં વારંવાર મસ્તક નમાવીને મારી આ લંબાયતી પ્રસ્તાવના અર્થ હું સંપૂર્ણ કરું છું.

દેવરાખાદ, સિંધ } હું છું ત્રિય વાચક વર્ગ.
સ વત્ ૧૯૫૬ શ્રાવણ } આપનો
કૃષ્ણપક્ષ ૫ બુધવાસર }
તા ૧૫ આશ્વિન ૧૯૦૦ }

સદૈવ સ્નેહાભિલાષી

કંકુર નારાયણદાસ વિસનજી ચતુર્ભુજ,

અનુવાદ કર્તા.

તા ૦ કૃ—યદિ સમગ્ર પુસ્તકના પ્રક્રેા મે પોતે તપાસ્યા હોત, તો વિશેષ ઉત્તમ યાત પણ હું અત્ર દેવરાખાદમાં દોવાથી તેમ કરી નથી શકાયુ. કારણ કે પ્રત્યેક ફોર્મના પ્રક્રેા અત્ર આવે અને શુદ્ધ થઇને પાછા મુળઈ પડેાવે, તેને ઓછો-માં ઓછા દશ દિવસ નીકળી જાય, એટલે ચાર દિવસનું કામ ઓવીસ દિવસે થાય અને તેથીજ મે પ્રક્રેા અત્ર મગૌવવાનું વાજખી નહોતુ વિચાર્યુ. પરંતુ મે પોતે પ્રક્રેા ન તપાસવાથી ભૂલો વિશેષ રહી જાય, એ સંભવિત છે, અને તેને મંદિ શુદ્ધિપત્ર આપવું યોગ્ય ગણાત, પણ કેટલાક રોકાણને લીધે, અને અશુદ્ધતાઓ પણ કાઈ એવી નથી, કે જે અનર્થમારિજી થાય, માટે તેમ કરવાનું મોકૂફ રાખ્યું છે જેમકે પૃષ્ઠ ૫૮ માની ૧૬ મી પકિતમા શ્યામલામ્ ને સ્થાને શ્યામલામ્ અને પૃષ્ઠ ૨૨૦ માની ૪ થી પકિતમા ‘અપ્સર સમા’ ને બદલે ‘તો અપ્સરા’ ઈત્યાદિ ભૂલો છે, તે મને, આશા છે કે, મારા મુજબ અને દયાલુ વાચકો સુધારીને વાચવાની તરફી લેશે અને તેની આ દીન લેખકને અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા કરશે

દેવરાખાદ, સિંધ, }
સ વત્ ૧૯૫૭, ફાલ્ગુન } કંકુર ના ૦ વિ ૦ ચ ૦
શુક્રવપક્ષ, ૧૫ મંગલવાસર }
તા ૦ ૫ માર્ચ ૧૯૦૧. }

અનુવાદ કર્તા.

ॐ नमः

श्रीमदमरो चिजयतु.

आनन्दश्रम.

विपयोपक्रम.

એક પ્રદેશને વિષે એક અતિ વિસ્તૃત અર-
થ હતું; જેમાં સર્વ પ્રકારની વૃક્ષરાજિ લાગી રહે-
લી હતી, પરંતુ તાલીવન અતિ ઘનઘોર હતું. વૃક્ષ
રાજિ ઘટ્ટ હોવાથી વૃક્ષોની શાખાઓ ઘટ્ટ, વિચ્છેદ,
શૂન્ય અને પ્રકાશ કિરણોનો પણ જેની અંદર પ્રવે-
શ થયો કઠિન, એવી હોવાથી, આ પહાવ મસુદ
જ્યારે જ્યારે વાયુના ઝપાટાથી કંપિત થતો હતો,
ત્યારે ત્યારે સહસ્ર-લક્ષ પહાવ-મમૂહનો કલ્લોલ
સંકટો કોશ પર્વત એક અરણ્યો મચી રહેતો હતો.
એ વનરાજિમાં ઘટ્ટ અને વિપુલ અંધકાર પોતાના
અનુયાયી વર્ગસહિત નિશ્ચિંતતાથી રહેતો છતાં અ-
ચાંડ મધ્યાન્હ સમયે પણ સૂર્ય કિરણોની પરવા ન
કરતાં, પોતાના વનરાજિરૂપ ગ્રાસાદને વિષે જાણે
નિઃશૂર પડ્યો હોયની! એવો ભાસ થતો હતો.
અત્રસ્થાને મનુષ્યોનો વહિવટ નહોતો; પત્રોનો મ-
ર્ગર ધ્વનિ, તથા વન્ય શ્વાપદોની ગર્જના એ ઉભ-
યવિના તત્ર ધીર શબ્દો કર્ણ-શ્રવણીય થતા નહોતા.
એવા તે વિસ્તૃત અને નિશિંક તત્ત્વોના અ-
રણ્યને વિષે નિશાસમય, એટલે તે વિકટજ દહે-
વાય. દ્વિપહર સર્વરી વિગતા થઈ હતી. રાત્ર અને

તે પણ વળી અંધકારમય, તેથી તેના ભીષણત્વમાં શું પૂછવું? નસોમંડળ તળે અંધકાર, વૃક્ષરાજિના સ્થળમાં અંધકાર અને ભૂ-ગર્ભમાં પણ અંધકાર, એવી રીતે અનુદિશાને વિષે અંધકાર નૃપતિનીજ અધિકારતા વ્યાપી રહી હતી.

એ નિનિડ વનરાજિમાં કોઠ્યવધિ પશુ, પક્ષી અને કૃમિકીટાદિ પોત પોતાની શુદ્ધામાં અથવા શુદ્ધામાં, કિંવા ડરોમાં વા પ્રહ્લવાદિકને વિષે વસતિ કરીને અવશ્ય રહેના હશે. પણ તેમનો કિ ચિન્માત્ર પણ કલકલાટ કે શુંગરવ અધુનાં સાંભળવામાં આવતો નહોતો. એ સૂચિભેદ એવા અરણ્યમાંના અંધકારમાં અકસ્માત્ એક શબ્દ થયો, ‘મારી મનઃકામના પૂર્ણ થશે કે?’

એટલો ધ્વનિ થવા પછી તે અરણ્ય પુનઃ પૂર્વપ્રત્ શાંત થયું. કેટલોક સમય વ્યતીત થતાં, પુનરપિ મનુષ્યના શબ્દસમાનું સ્વ ધ્વનિત થયો, ‘મારી મનઃકામના પૂર્ણ થશે કે?’

એ પ્રમાણે ત્રિવાર શબ્દ થઈને પુનઃ પૂર્વ પ્રમાણે શાંતિનું આગમન થયું. તદનંતર અદ્ય અવકાશ પશ્ચાદ્ દ્વિતીય શબ્દ થયો, ‘તારે શું માગવું છે?’

‘મારું સ્વતાનું કલ્યાણ!’

તદનંતર પુનઃ તે ગંભીરવાણી પ્રકાશિતા થઈ, ‘તાત! જીવન તુચ્છ છે! માટે તેનો ત્યાગ કરવો એજ ઈષ્ટ છે!’

‘ત્યારે મને ણીજું કાંઈ પણ આપો! પણ તમે મને શું આપશો?’ એવી પૃચ્છા પુનઃ ઉદભવી.

તેનો તે વરદવાણીએ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘હીંક ત્યારે, આપી તને ભક્તિ I.II’

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

आनन्दश्रीम.

अनुकंभण्डिका.

विषय.	पृष्ठ.
१ अर्पण पत्रिका	निराणां १-२
२ प्रस्तावना	निराणां १-६
३ विषयोपक्रम	निराणां १-२

प्रथम अंक.

अंकसंख्या.	पृष्ठ.
१ लयंकर दुष्काण	१
२ दुष्काणना भूतो	१३
३ भुभुक्षितो नो को वा ह्यल	१६
४ भद्रापुरेप दर्शन	२१
५ आनन्दश्रीम	२६
६ लवान'द	३१
७ वीरभूमि	३५
८ लवान'द	४१
९ आशांकु	४६
१० भद्रेन्द्र अने लवान'द	५५
११ कान्तिश्रीनी त्रय भूतयो	६७
१२ 'हरे सुखे मधुसूतमारे !'	७६
१३ कान्तिश्रीनी त्रय भूतयो	८३

૧૪ કારાગૃહમાંની રાત્રિ	૧૦૦
૧૫ હવાનંદ અને તેની ભગિની	૧૦૫
૧૬ શાંતિ	૧૧૮
૧૭ પુનર્જીવન... ..	૧૨૬
૧૮ રણકંદન	૧૩૧

દ્વિતીય ખંડ.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ શાંતિનો પૂર્વ વૃત્તાંત	૧૩૬
૨ સંન્યાસીનો વેપ... ..	૧૫૧
૩ નવીન સંકેત	૧૫૬
૪ ધર્મસ્વરૂપ... ..	૧૬૪
૫ ધર્મદીક્ષા	૧૭૩
૬ ગુપ્ત કારસ્થાન	૧૭૬
૭ નૂતન દીક્ષિત	૧૮૨
૮ મોહ... ..	૧૯૨

તૃતીય ખંડ.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ સંતાનોના પરાક્રમે	૨૦૦
૨ શિકાર	૨૧૧
૩ અનુરાગ	૨૨૦
૪ વિકારવશતા	૨૨૭
૫ ભવાનંદ અને ધીરાનંદ	૨૪૦
૬ અરણ્ય ચમત્કાર	૨૪૭
૭ સત્યાનંદ અને શાંતિ... ..	૨૫૧

૮ યુદ્ધની તૈયારી	૨૫૬
૯ યુદ્ધારંભ	૨૬૧
૧૦ મહારંગ	૨૬૭
૧૧ અંગ્રેજોનો પરાલવ અને લવાનંદનું મરણ.	૨૭૪
૧૨ કાર્યસિદ્ધિ... ..	૨૮૨

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ સંકટમાંથી છૂટકો... ..	૨૮૬
૨ મેદાપ અને મોહ... ..	૨૯૮
૩ વિનોદ... ..	૩૦૨
૪ કારસ્થાન	૩૦૮
૫ મેરને માથે સળાસેર	૩૧૨
૬ અંતાનોનો વિજય કિંવા મુશ્કે સમાપ્તિ ..	૩૧૮
૭ અદ્ભુત વૈદ અને વાનપ્રસ્થ... ..	૩૨૭
૮ ઉપસંહાર	૩૩૬

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

આનન્દાશ્રમ.

એક અપૂર્વ રસભરિત નવલ કથા.

પ્રથમ પાંડ.

પ્રકરણ પહેલું
ભય કર દુષ્કાળ.

ઢાહરો.

સુવર્ણ ફાળ્યાદિક ભણે, ગેહે અતિ ધનમાલ,
અમલિના ઉપયોગિ નહિ, હોય યદા દુષ્કાલ

અનુવાદ કર્તા

૧૬૭૦ ના વર્ષમા ગ્રીષ્મ ઋતુ મધ્યે
એક દિવસે 'પદચિદ્' નામક ગ્રામમા
અત્યત ઉષ્મા (ગરમી) થતો હતો ગામમા
નાની મોટી અનેક ઇમારતો ચોભી રહેલી હો
ત્યાના રહેનારાઓની સુખ સ્થિતિનુ અનુમા
સહજમા થઈ શકતુ હેતુ પરતુ જે દિવસે આપ

જેના ધરે શૂન્ય. ઉદામ અને ભયદ દેખાતા હતા !
પાડાઓમાં ઢોંગે હોવા ભેંકણે, ત્યાં મર્ચ શૂન્યાકાં
થયું હતું ! વૃષોપર પક્ષીઓનો કલકલાટ હોયજ.
અત્ર એકે પક્ષી દૃષ્ટ થતો નહોતો ! માત્ર સ્મગાન-
ભૂમિને વિષે ધોળે દિવસે પણ ગિયાગવાઓનું બ-
ગડયું મનુષ્યોના ચિત્તની ઉદામીનતાને વૃદ્ધિ ગત
કળ્યામાં કારણીભૂત થતું હતું ! !

એવા શૂન્ય નગરમાં એક વાડીને વિષે એક
કુટુંબ-એટલે પતિ, પત્ની અને એક અપત્ય (બા-
લક) એવી રીતે ત્રણ મનુષ્ય વિચારમાં મગ્ન થ-
એલા દેખાતા હતા વાડીનો ભવ્ય આકાર, તેના તે
મઝ આકૃતિના આભ, તેના પ્રશન્તદ્વાર, અતર્ભા-
ગનો ચાગાન અને એવાજ ણીવત વૈભવદર્શક ચિન્હો,
ઉપગ્રી તેના સ્વામીનું ઐશ્વર્ય વ્યક્ત થતું હતું.
પરંતુ એ ભ્રામક ઐશ્વર્ય ઉપગ્રી ઉત્પલ્લ થતી પો-
તાની કંપનાને વાચક-મમાળે સ્વાધીનજ રાખવી.
કાળુ કે, એવા એ ભવ્ય પ્રામાદમાં ઉક્ત ત્રણ મી-
ણીઓ જેમતેમ કરીને દિવસ નિર્ગમન કરતા હતા.
કિકરો અને હામદામીઓ વગેરે આદ્યા ગએલા હો-
વાથી આ પુન્ય પોતાના એક બાલક મહિત મક.
હું જે પોતાનો કાલ વ્યતીત કરતા હતા તે દૃષ્ટી
જ વળતે ગતિના એકલા વિચાર કરતા બેઠા હતા;
તે વખતે ત્રણે મધ્ય નિશામાં ઉદ્ભૂત થએલા ઉ-
લ્લસ પ્રપુલ્લિત કમલજ વિદ્યાગને પામ્યા હોયની !
તેઓ બ્રમ થતો હતા.

ઈ ન ૧૭૬૮ ના વર્ષમાં અનાવૃષ્ટિ (વર્ષાદ ન)
વાથી પાક નારે આગ્યો નહોતો, તેથી ણીજે વર્ષે
યની અતિ મોઘાઈ અર્ધસોડો અન્યત્ર ચિતા-

અસ્ત છતાં, જે દિવસ ગયો તે મફત મળ્યો, એવી રીતે કાલક્રમણ કરતા હતા. એટલું થયું તો પણ જે સરકારના કરનો ત્રાસ લોકોની પૂઠે હતો, તે તેમનો તેમજ હતો. કર ભરી દીધેલું હોવાથી જેમતેમ કરતાં લોકોને એક વખત પણ ખાવાનું મળતું. આ વર્ષમાં પર્જન્ય (વર્ષાદ) પડવો જોઈએ તેટલો પડ્યો, તેથી ઈશ્વરે કૃપાદષ્ટિ કરી એવું લાગવા લાગ્યું. ગોવાળિયાઓ પૂર્વવત્ વનમાં ગાયો તથા અન્ય ઢોરોને ચરાવતાં ગાયન ગાવા લાગ્યા, એવી રીતે સર્વત્ર આનંદદર્શક ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થયા. પરંતુ આશ્વિન માસમાં પુનઃ પરમેશ્વરે અવકૃપા કરી. મેઘરાજાએ ઊં મહિના સુધી કર્શન દેવું જ પાંધે કયું. જે પાકો પ્રખુલ્લિત થવાથી એડુતોન મનને આનંદિત કરતા હતા, તે કરમાઈ જતાં સર્વ લોકોની આશાના અંકુર પણ કરમાઈ ગયા. જે ક્ષેત્ર (ખેતર) માં સરાસરી આઠ આના જેટલો પાક આવવાની વધી હતી, તેની ઉપર સરકારી અધિકારી વર્ગની ધાક પડવાથી ઈતર લોકોને ઢંકારા કરવાની ફરજ પડી. જે ચાર આના જે પાક હાથમાં આવ્યો હતો, તેની ઉપર એક વખત જેમ તેમ કરીને ઉદસમિને શાંત કરી રહ્યા. પણ પ્રાણ તો કંઈ આવીને અટક્યા હતા. એવી કાટકસર્પ શું ધાય? ધાન્યનો અંત આવતાંજ એકદમ ફાંક પડવા લાગ્યા. ખીજા એટલે મૈત્રના પાક ઉપર લોકોની ઘણીજ આશા રહેલી હતી, પણ તે પાક થોડાજ થયો; અને તેમાંથી પણ ચોરાપોરી થઈ. અરે આટલાથીજ જે તેઓની વિપત્તિનો અંત થયો હોત, તો તે એ-એશ્વરી કૃપાજ સમગ્રવામં

આવત. પણ “દુષ્કાળમાં અધિક માસ” એ કહેવત પ્રમાણે વસૂલ કર્તા અધિકારી “મહુ”મદ રેખાખાન, તેણે કરમાં સેંકડે દશ ટકાનો વધારો કરીને એકદમ વસૂલ ઉઘરાવવાની તજવીજ કરી. કહેશે કે, એમ કેમ કર્યું? તો તેનું ઉત્તર કે, પોતાની ચઠ-સી થશે એવી આશાથી ખાનસાહેબે પોતાનું ફરમાન ફેરવી દીધું! એજ અધિકારતા? ધિક્કાર હો-જે એવા અધિકારત્વને! જે મનુષ્યત્વને વિસરાવી કેવળ મનુષ્યને સ્વહિત પરાયણતાની નિર્ઘૃણ મૂર્તિ બનાવી મૂકે છે! અર્થાત્ એ સરકારી અન્યાયથી સમગ્ર વંગવાસી પ્રજાજનોમાં અત્યંત હાહાકાર ઝા-પી રહ્યો.

લિક્ષા માગવાનો કલહહીન વ્યાપાર વિસ્તાર મહિત આરભિત થયો. પણ લિક્ષા-દાતા તો કોઈ જોઈએ કે નહીં? જે ઉઠ્યો તે લિક્ષા માગવા લા-ગ્યો, પણ તે આપવી કોણે? અકચકિત કાંકા પડ-તા હોવાથી તેમજ કુધા (ભૂખ) સહન ન થવાથી લોકોએ પડવાનો (પ્રાણત્યાગ કરવાનો) આરંભ કર્યો અને રોગે પોતાનું ઉચ્ચ ધારણ કરીને એ બુબુ-ક્ષિત (ભૂખથી ખીડાયેલા) લોકોને ભક્ષવાનો આરંભ કર્યો. ઘર વેચ્યો, દાગીના વેચ્યો, દોર વેચ્યો કે ખેતર વેચ્યો પણ પેટરૂપી ખાડો ભરો. એજ કોલાહલ જ્યાં ત્યાં શરૂ થયો. મધ્યાહ્નકાલ એ વિશેષ વિકટ, ઓની આગળ કોઈની શક્તિ ઉપયોગિની નહીં! પોતાના પેટનાં આંતરડાં કહેવાતા નાના ખાલકો ત-થા અલંકોને મુદ્દાં પણ લોકો વેચવા લાગ્યા! પ-રંતુ ત્યાં સર્વ વ્યક્તિ વેચનાર ત્યાં ખરીદનાર કોણ અને તે ક્યાંથી મળે? ઝાડ, પાલો અને ઘાસ વગે-

રેતું ભક્ષણ કરીને ઉદરાગ્નિ શાંત કરવાનો કેટલાક કાચે ચત્ત થયો; નાનાં ગામોમાં તો ઘેર, ઉંદર અને ગિલાડોને પણ લોકો ખાતાં ભૂટ્યા નહીં! પણ એવા આહારથી પ્રાણ ક્યાં સુધી ટકી શકે? નાના પ્રકારના રાગોનો ઉત્પલ્લવ યવાથી પ્રતજનોનો એકદમ સંહાર થવા લાગ્યો. અન્ન અન્ન કરતાં કેટલાક મનુષ્યોએ તત્કથાનેજ પ્રાણ છોડ્યા અને કેટલાકોએ પરદેશનો માર્ગ અહણ થયો. જ્યાં સુધી અંગમાં ખલ હોય ત્યાં સુધી પંથ કાપવો અને ત્યાર પછી નિર્ગલતા પ્રાપ્ત થતાંજ આસન્ન મરણ લાડી તરફથી તરફથી પ્રાણ ત્યાગ કર્યો, એવી અવસ્થા પ્રવાસી જનોની થતી. જ્યાં જે પડ્યો ત્યાં તેની મરણક્રિયા ગૂગાલ, શ્વાન કિંવા વરાહ સમૂહે કરવાનો ભયંકર પ્રસંગ આવ્યો. રથલે રથલે મેતા (મુઠ્ઠાંઓ) નો સમૂહ અને તેની ઉપર બેઠેલા આનન્દ ચિદ્રાવાળા શિયાળવાઓ વારંવાર દુઃખોચ્ચર થવા લાગ્યા! કારણ કે, હુકાગના ભયંકર સહાયથી મૃત્યુરૂપી રાક્ષસે પોતાનું સૈદ્ધ્ય ધારણ કરીને માનવજાતિનો સ્વાહાકાર કરવાનીજ દીક્ષા જાણે લીધાણુત્તવ મહિન અહણ કરી હોયની! એવોજ દેખાવ જોવામાં આવતો હતો.

એવા ભયંકર સમયમાં ઉક્ત 'પદચિહ્ન' નામક શ્રામને વિષે મહેન્દ્રચિહ્ન નામનો એક સંપત્ત ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેના તે અપ્રતિમ ઐશ્વર્ય અને અનુલ સંપત્તિના શું ખટકો ભરવા હતા? ગૃહમાં ધાન્યનો એક કણ (દાણો) પણ ન હોવાથી ઈતર લુપ્તગીળારસ લોકો પ્રમાણે તે પણ પૂર્ણ દુઃખાલ જાન્યો હતા. કિંકરજન, દામદાસી, મિત્રમંડળ અને

આમંગોસ ઈત્યાદિક સર્વે તેને ત્યજીને જેને જ્યાં રહેતો સૂઝ્યો તેણે ત્યાં ચાલતું-મૂકયું હતું અને એવા અનિષ્ટ પ્રસંગમાં પણ જે કેટલાક તેને વળગી ગયા હતા તે અન્ન અન્ન કરીને મરણ પામ્યા હતા. જે કે મહેન્દ્રસિંહની આટલી મોટી વાડી હતી, તોપણ તેમાં ત્રણ મનુષ્યો વિના ચોરો દોષ્ટ દુષ્ટિએ પડતો નહોતો. આકર માણસોએ અને ઈદમિત્રોએ વારંવાર ગર્ભવવાથી અને જેમા સર્વજને આનંદ સહિત વાગ કરેલો હોવાથી જે વાડી અને ઘર અદ્વા સુશોભિત દેખાતાં હતા, તેજ હમણા કોઈએક નિર્જન પ્રદેશ સમાન ઉદાસ અને ભયાનક ભાસતાં જાણે માણસને ખાવાનેજ ઉકશે કે શુ ? એવો ભાવ થતો હતો.

એ વાડીનો સ્વામી અને તેની પત્ની એવી રીતે જાને જણ પોતાની કન્યાને લઈને જોડા હતા. પાનેની મુખકાંતિ નિન્તેજ અને ચિતાથી આકુલ દેખાતી હતી તેટલામા મહેન્દ્રસિંહની પત્ની સ્વ કન્યાને પતિ સનિધ મૂકીને ગોઠા તરફ ગઈ, અને ત્યાં ગાયનુ દ્વધ દોહીને પુત્રી માટે લઈ આવી. આવતી વખતે ગાયને ઘાસ વગેરે પણ નાખતી આવી અને દુહિતા (દીકરી) ને દુધ પીવડાવવામાટે પતિની પાનેજ જોડી દીકરીને પય પાન કરાવવા પછી તેણે ક્ષીગ્ધાત્ર (દ્ધના વાસણ) ને ઉપાડીને એક કોરું મૂક્યુ તેટલામા તેના પતિએ કહ્યુ કે, “એવી રીતે કેટલા દીવસ ચાલશે?”

“એ તો દેખીતુજ છે કે, એવી રીતે ઘણા દિવસ મુઘી ચાલી શકનાર નથી. પણ નિકળે તેટલા દિન તો કાટવા બેઠાએ ! અન્ન રહેતા હવે દિવ

પાનનું મમળ થવાથી તે ગોત્રીયો, “માર્ગ મહા વિ-
 કટ છે, ચો ધન્યાદિકનો ભય તો આવા મમયમાં
 પગલે પગલે હોય એ આભાવિક છે અને તેથી મ-
 શ્ય જોવા તે માત્ર છે.” એમ કહીને તેણે પાછા
 ગૃહે આવી પોતાની નાલિકા (બદ્ધક), દાડનું મીંગ
 હું અને ગોત્રીઓનું તોમદાન વગેરે નાથે લીધાં.
 એટલામાં તેની પત્ની જોઈ, “તમે જોઈ થયા એ
 કીક થયું, મારે પણ મારી લગ્નના મગ્ધણમાટે
 કાર્જ માધન નાથે ગળાવું જોઈએ, આને (કન્યાને)
 તો જગ લેજો, હું હમણાજ ઘરમાંથી મારૂ શસ્ત્ર
 લઈ આવું છું.” એમ કહી હુડિનાને પોતાના પતિ-
 ના હાથમાં આપીને તેણી પોતે ગૃહને વિષે ગર્હ-
 નાથી હકાલુલ વિપત્તિ ગોળિઓથી ભરેલી એક
 નાની દાગડીને પોતાની કમરમાં છુપાવીને તરતજ
 તે પાર્ટી આવી ત્યાં મહેન્દ્રે કહ્યું કે, ‘મિત્રે! તું
 કયું શસ્ત્ર લેવાને ઘરમાં ગઈ હતી?’

કન્યાણીએ ઉત્તર દીધું, “મહાગજ! આવા કદ
 દાસમાં ગાળુ જાણે કેવો પ્રમગ હવયર આવશે
 તેનો નિયમ નહીં તેથી પોતાના ગજાનું માધન
 નહિવ નાથે હાથ એ નાક છે આ એક વિપત્તિ હ-
 ખી લઈ ગઈ છે, કદાચ એવોજ પ્રમગ આવે તો
 એક ગુપ્તિ લેતાજ મુક્તિ થઈ જાય!” એમ કહીને
 તે પોતાના પતિની માથે માર્ગ કમલ કવ્વા લાગી

લ્યેટ માન હોવાથી ઉપમા (ગરમી) કહેતો
 હતો કે મારૂજ કામ, પૃથ્વી ખસ્તિગાર નમાન ન
 મા થઈને વાંચુના હનનનહિન ધુલિના રૂપથી આ
 ગિન-કલ-જ ગાકની હતી અનિશય ઉપમા થના
 આકાશ તેજની જરની વચ્ચે લેટાયલું હોયતી.

તેવું જણાતું હતું. ઉષ્ણવના તાપથી કટ્યાણીને વિશેષ રવેદ (પસીનો) આવતાં તેનાં પગાં લીંઝાઈ ગયાં-હતાં. રસ્તામાં આવના વૃક્ષોની છાયા તળે વિ-
જાતે લેતા લેતા અને કંઈમય (ચીકલવાળા) ખા-
ખોના જળથી પોતાની તૃપા (તરત્ર)નો અત આ-
હતા તે દપતિ મદ-મવાસિ તરીકે પોતાનો પથ
કાપતા હતા કન્યા મહેન્દ્રના કટિબાજ (કમ્મચ) ને
ચિથના હતી અને તમનાથી તેને તાપ ન થાય તે-
ટલામાટે તે તેને વારવાર વાયુ ટોળતો હતો આ-
લતા ચાલતાં ઘાફી જવાથી વાનને શ્રી પુરુષ સ્વપુ-
ત્રીસદ્દિન એક વૃક્ષની નિખિટ (ઘાટી) છાયામાં વિ-
શ્રાન્તિમાટે બેઠા. પગીને કઠાણિ પોતાના ઘરથી બ-
હારના પવનના મદન કન્વાનો ખા પ્રગમ અન્યો

ગામની નજદીક જઈ જઈ પહોંચિએ, એવી આ-
શાથી પુનઃ તેઓએ ત્યાંથી ચાલવાનો આરંભ કર્યો.
તેવા ઉખાના લયંકર તાપમાંથી માર્ગમાં પંથ કરે
તાં કરતાં સંધ્યાસમય થયો અને તે વખતે એક
ધણુજ નાના ગામડાની જે ચાર ઝૂંપડીઓ તેમની
નજરે પડી. તેમને જોઈને મહેન્દ્રના મનમાં આશા
ઉદ્ભવી કે, હવે મારી પત્નીને અને પુત્રીને અહીં
જગ મગશે. પણ તે આશા વ્યર્થ હતી. ગ્રામમાંથી
લોકો ઘરનાર મૂકીને જ્યાં માર્ગ મળે ત્યાં નિકળી
ગયા હતા. તેજે આસપાસ પુષ્કળ શોધ કર્યો, હાંકો
મારી; પણ પાંચે કોઈ જીવતો જાગતો હોય તો
સાદ આપે કેની? અતે પોતાના આસપાસને એક
ધરમાં લઈ જઈ ત્યાં જેસાડીને મહેન્દ્રે પોતાની પ-
ત્નીપ્રતિ કહ્યું કે, “પ્રિયે! ધીર ધરીને તું અહીં
સ્થિત રહે, હું ગામમાં જઈને યથાકરાચિત્ત એકાદી
માથ મળી તો તેનું હથ લઈ આવું છું.” એમ
કહીને તે ધરમાં ઘણા વાસણો પડ્યા હતા તેમાંથી
જેમનું એક પાત્ર ઉપાડીને તે ધરથી બહાર નિક-
ળીને પોતાના કાર્યની શિદ્ધિમાટે ચાલતો થયો.

પ્રકરણ બીજું.

દુષ્કાળના ભૂતો.

નરાય ઇંદ.

મલિત હીનતા તથા વિદુષ લીનતા ભવે;
અમાનતા, વિવેક-નષ્ટતા ન કલેશદા ભવે;
દુધા મમાન અન્ય વેદના સૃષ્ટિ ન ઇન્દ્રો;
દેમશાનના પિશાચ બહુ દરા ખરે નરે કરે.

અનુવાદ કર્ના

વા ઘરને દરવાજાજ ક્યાંથી હોય કે તેણી ખરે
કરે? તેથી તે રીજ ઠેકાણે વિદ્યમય થઇને ઉ
ભી રહી ગઈ! વિચાર કરતાં કરતાં તેણે અતુર્ક
શાએ પોતાની દૃષ્ટિ દોડાવી અને તેથી ખીજી તર
ફનો એક દરવાજો તેની નજરે પડ્યો. તે દીઠેલા
ઠાર તરફ જોવો તેણી વળવાનો વિચાર કરેછે, તે-
વેજ કંઈ પડછાયા જોવો દેખાવ તેણીની દૃષ્ટિએ
પડ્યો અને તેને જોતાંજ તે કામલ મનની કામિની
અત્યંત લયલીત થઈ; તોપણ પોતાની ચિત્તવૃત્તિને
શાંત અને સ્થિર રાખીને તે દેખાવ તરફ તેણી
ટીટી ટીટીને નિરખવા લાગી અને ત્યાં તેણીને કોઈ
વિદ્યુત્ આકૃતિ જોવામાં આવી. એ કોઈ મનુષ્યની
કે દેવશાન સંગમાંથી સુકા થયેલા કોઈ એક પિ-
રાયની અથવા તો દુષ્કાળની વિકરાળ દાઢમાં સ-
પડાયેલા કોઈ ભુલુક્ષિતની મૂર્તિ હતી, તેનો કંઈ
દૃઢ નિશ્ચય થયો નહીં! 'કદાચિત્ આ મારી નજર
ચૂક તો ન હોય? દૃષ્ટિની ભૂલ કહું તો હું શુદ્ધિ-
વાળી છતાં આ આકારનું ચલન વલન અને સારી
રીતે જોવામાં આવે છે, તે દેવ કંઈ શકે?' તે આ-
કૃતિ અત્યંત પાતળી, કાળી, વિકટ-આકાર તથા દિ-
ગંબર (નાગી) હતી ગાલોમાં ખાડા પડીને નાકની
ઉંચાઈ વધેલી, લયલ નેત્રો, મુઠામાં પ્રમાણે કાચ
પગ સળીઓ જોવા, ઉદર-પૂર્તિ કરવામાટે જે વસ્તુ
આવે તેનો સ્નાહાકાર કરવાંથી પેટરૂપી ઘટો કાંઈક
કુગેલો, અસ્થિ પિંજરનેજ કાંકવામાટે જેની ઉપર
ઝીણી સામડીનું વેણ અને તે પણ નિસ્તેજ અને
કેશના જાળરિયા છૂટા પડેલા એવા લયંકર આકાર-
ને નિહાળીને તેણી મનમાં ને મનમાં એકદમ હ-

ખડી ગઈ. એટલામાં તેણે (તે આકારે) એવાજ વિ-
વર્ણ અને અતિશય કૃશ એવા ળીબ આકારને પો-
તાની પામે આવવાની ઈશારત દીધી અને તે ઈશા-
રત બાણુતાની સાથેજ તે ળીબે અકરાળ વિકરાળ
આકાર તે ઈશારત કરનાર પ્રથમ આકૃતિની પામે
આવ્યો. એવી રીતે એક એક બળે કરતાં બળ
લીડ થઈ. પણ અમત્કાર એવો હતો કે, તેઓમાં-
ના એકેના મુખમાંથી પણ હું કે તું શબ્દ બહાર
પડતો નહોતો. બાણુ કોઈ સ્મશાનરૂપી ગુફાના ઠર-
વાળા ખુલ્લા ઘૂતાં તેમાંથી પટાપટ વાંચાણુબધ ભૂ-
તો એક પછી એક બહાર પડતા હોયની! એવો
આગેહૂણ દેખાવ બની રહ્યો હતો. તેમનો તે વિક-
ટાકાર, તેવીજ બુલ્બુલિત અને કાવરી ખાવરી મુખ-
મુદ્રા, તે મુખ ઉપરની મેત-કળા તે કૃશ હસ્તપા-
દાદિના લયક વિશેષ અને તેવુંજ લયઉત્પાદક
તેમનું મૈન્ય નિહાળીને કંટાણી દેવળ ગર્ભગલિતા
ઘૂતાં મૂચિત થઈને નિશ્ચેષ્ટ ભૂમિ ઉપર પડી. તે-
ણીનું હેહુ-લાન લોપ થતાજ તે એકલા થએલા દુ-
ષ્કાળના ભૂતો તેણીને અદ્ધર ઉપાડીને પામેના એક
નિર્જન્ય પ્રદેશ (જંગલ)માં લઈ ગયા. અર્થાત્ તે-
ણીની સાથે તેણીના અજ્ઞાન અર્લક (પુત્રી)ને પણ
ઉપાડી ગયા, અને તે પણ ઠીકજ થયું.

અહીં પાછળથી મહેન્દ્ર પોતે લઈ ગએલા પા-
ત્રમાં પુત્રીમાટે દૂધ લઈ આવ્યો, પણ કન્યા અ-
થવા પત્ની બન્નેમાંથી અત્ર એકનો પણ પત્તો ન
હોતો. તેણે પુષ્કળ શોધ દીધો, આદ કંઈ અને
ચાર તરફ તેમને ભેતો ફેર્યો. પણ તેમનો તેને કાં-
ઈપણ પત્તો મળ્યો નહીં.

પ્રકરણ ત્રીજું. બુભુક્ષિતોનો ડાલાહત.

કાહરો.

ભક્ષ્ય અભક્ષ્ય કરે મનુજ, વન-પશુ સમ થઇ કૂર;
દયાહીન ભવ યાવ જવ, અતિ ક્રુધાનુ' પૂર.
અનુવાદ કર્તો.

બુભુક્ષિતો કયાણીને અને તેની દીકરીને જે
અરણ્યમાં લઈ ગયા હતા, તે મહા ધન-
વાર હતું. શત્રિ તો ઠાળો કુતીલ અને તેથી
વનની યોભા દૃષ્ટિએ પડવાનો રંચમાત્ર પણ
સંભવ નહોતો. જે ભયંકર ઉદ્દેશથી તેઓ એક નિ-
શાધાર અગલારને ઉપાડી લાવ્યા હતા, તેને મૂર્વ પ્ર-
કારે અનુકૂલ એવું તે સ્થાન અને વેળા હતાં. એ
કૂર બનેલા લોઠાના ટોળાંને ટોળાં તેમને (મા દી-
કરીને) બોંયપર સળીને હવે તેમનો ફેવો ફસ્તો
કરવો, તેના વિચારમાટે પલાંઠી ભારીને બેઠાં હતાં,
અને બંનેના શરીરપર જે અસંકાગદિષ્ટ (દાગીના
વગેરે) હતા, તે પ્રથમજ હસ્તગત થવાથી તેના આ-
રબ્ધ પ્રમાણે ભાગ થતા પાછગથી એનો ઉપયોગ
ફેવી રીતે કરવો તેનો વિચાર પણ ચાલતો હતો,

દાગીનાં વગેરેનો નિકાલ થવા પછી તેઓમાંથી એક જણ બોલ્યો કે; “મિત્રો! સોના અને રૂપાને લઈને આપણને શું કરવું છે? આમાંથી એક દાગીનો લઈને જો તેના બદલામાં મને કોઈ સુઠીભર અન્ન આપશે તો હું ખુશીથી તેને તે દાગીનો લેવા દઈશ! ભૂખથી આ પંચગ્રાણ બધાકુલ ધાય છે! તેવા વખતે આ દાગીનામી શું હોળી કરવી? આજે ચાર ચાર દિવસ થયા કેવળ ઝાડનાં પાંદડાંઓનું લક્ષણ કરીને આપણે વખત બીતાડ્યો છે!” એવું કહીને તેણે પોતાના ભાગમાં આવેલા દાગીના એકદમ ફેંટી દીધા. તેમું બોલવું જો કે બધાઓને ગમ્યું તો ખરું, તોપણ સર્વ જન તેના જેવા શીઘ્ર દેાપી અને અવિચારી ન હોવાથી તેઓએ પોતાના ભાગથી પ્રાપ્ત થએલા અલંકારોને નાખી દીધા નહીં, પણ ઉલટા તેના નાખી દીધેલા દાગીનાને એક જણે ઉપાડીને પોતાની બગલમાં દબાવ્યા. એ ભાગ્યથી એ જગલી લોકોમાં વિશેષ ધમાચકડી મચી રહી અને તેથી તેમનો જે અધિકારી હતો તે તેમને શાંત કરવા કાજે ‘મૈન્ય, મૈન્ય’ કરીને પોકાર કરવા લાગ્યો, પણ તેની પણ પરવા ન કરીને તેઓએ વધારેને વધારે બરાડવા માંડ્યું. તારી માસી કગ્યાનો આરંભ થયો અને ત્યારપછી બીજી સર્વ જાણતોનો અંત આવતાં મારામારી ચાલુ થઈ. એક જણને જેવો ક્રોધ આવ્યો કે, તેણે પોતાને ભાગે આવેલી દાગીનાની ગાંઝડી હતી તેજ તરાક દઈને અધિકારીના કપાળમાં મારી. બીજા બેએ પણ તેનું અનુકરણ કર્યું. તેથી તે (અધિકારી) તેઓને શિક્ષા કરવા માટે જેવો તેમણા અંગપર ચાલી ગયો.

કે તેવોજ તેને ત્યાંજ કાર કરવામાં આવ્યો. એવી રીતે પ્રમુખ સાહેબનું આ લોકનું અવતાર ચરિત સંપૂર્ણ થતાં તેઓ પરસોડમાં ચિત્રગુપ્ત પાસે પોતાના કૃત્યોનો હિસાબ આપવાને પધાર્યા. મુખ્ય અધિકારીની પરિચ્છાસિ થવા પછી તે હુલ્લક શાંત થયું. તોપણ એ જગડામાં પાંચ દશ આસામી તો લાંગા થયા તે થયાજ. ત્યારપછી વળી એક જણ જોડ્યો કે, ‘પરમ મિત્રો! આપણે ઝાડપાસો અને ફળદાનું, શિયાળોનું કે ઉંદર અથવા ગિલાડાઓનું માંસ ખાવામાં પણ પાછું વાળી નેતા નથી! એના કરતાં મને લાગે છે કે, આજે આપણા પોતાના હાથથી દેવીને મહા (મનુષ્યનું) માંસ નવેદ્ય સમર્પણ કરીને તેનો પ્રસાદ સંપંજો લેવો.’

તેના પ્રત્યુત્તરમાં બીજાએ જણાવ્યું કે, ‘કદખના ત્રે ખાસી મળતી છે! ત્યારે ચાલો આપણા આ પ્રમુખના પ્રેતપરજ પ્રથમ હાથ ચલાવિએ!’ એમ કહીને ‘જય કરાલે ચામુંડે!’ એવો ધ્વનિ સર્વ જણે કાન ફાટી નાખે એટલા ભેરથી ઉઠ્યાં. હવે તે માણસના માંસને પકાવવામાટે કેટલાક જણે લાકડા તથા જંગલી છાબા વગેરેને એડલાં કરીને એક બોટી ચિના બનાવી. એ ચિનાને ગળગાપીને એકે દંગડી તરફથી તે ટ્રેનને તાબીને અગગેલી ચિના પર મૂક્યું. તે ચિનાના પ્રકાશથી આગપામનાં આંખાનાં, ફણગનાં અને એવાજ બીજા તૃણ દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા. ત્યાં ત્યાં ઘોર અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો, અંકારમાન્ય અમર નારક-મનુને દે.પ મનાં તર્જન ઉઠામીનના પ્રસરની ચાલી હતી, નિશાએ નિર્જિંદ તમેઝુ વચ્ચે પરિધાન કરીને બાજે

મુખપર મુરખોજ નાખ્યો હોયની ! અને તેને પણ આ અમાનુષ કૃત્યને જોવાનો બાંહેડું કંટાળોજ આવ્યો હોયની ! તેમ સામનું હતું. પણ ખીજી તરફ આ છેડાયલા ભૂતોને અપૂર્વ આનંદ થતા કોઈ નાચવા ફૂંવા લાગ્યા ! કોઈએ આનંદાતિરેકથી એકદમ હાથ કરવાનો આરંભ કર્યો ! કોઈ આનંદપૂર્વક મગકરીથી પોતાના પ્રિય મિત્રોને આ અલભ્ય લાભ લેવાને જોલાવવા લાગ્યા ! એ પ્રમાણે એક શોર બકોર મચી રહ્યો હતો. એટલામાં તેઓમાના હોઠચતુર ગૃહસ્થ યોગ્યા કે, “મિત્ર જનો ! તમે જે આ મહા માંમનું નૈવેદ્ય મહામાયા કગલાને સમર્પણ કરો છો, તે શાસ્ત્ર રીતિ પ્રમાણે નિષિદ્ધ છે. આ પ્રતનું નૈવેદ્ય સમર્પણ કરવા કરતા જેની મામ અધિમાંથી ગરમ લોહીનું વહન થયા કરે છે, એવી પકડી લાવેલી આ ચીનો ભોગ કગલવદના અને ચડમુર ધારિણી આમુડાને સમર્પણ કરિએ તો તેમાં પુણ્ય અને પુણ્યાર્થ જન્મેની પ્રાપ્તિ થાય એમ છે. આ પ્રમુખ સાહેબના ભૂખધી સૂકાઈ ગયેલા શરીરમાંથી મામ મળવું તો દુર્લભ છે અને તેથી કેવળ હાડકા ચૂંધવાનોજ પ્રસંગ આવશે ! તેથી ચાલો તે નાબુક સ્ત્રીનું કોમલ અને સ્વાદિષ્ટ માસ ખાઈએ !” એ ભાવણ સર્વેને પમદ પડતા તેઓ જ્યાં કંટ્યાણીને તેની પુત્રી સહિત બેસાડી આવ્યા હતા ત્યાં આવ્યા; પણ ત્યાં તેમને કોઈજ મળ્યું નહીં.

ભૂખડી ખારસોની માસમારીનો અંત થતા જે વખતે તેમનો પ્રમુખ મગ્ન શરણ થઈ ગયો, તે વખતે કંટ્યાણી પોતાની કન્યાના મુખમાં સ્તન આપીને જે લાગી તે જગલમાં કોઈએક નિર્ભય સ્થા-

ન તરફ નાંચી છૂટી. પોતાના હાથનો શિકાર છૂટીને નાચી ગયો. જાણીને તે કૂર બુલ્બુલિત લોકો પર-
સ્પર માંસમારી કરવા લાગ્યા. તેઓનો તે યવ કૂ-
રમાં કૂર વનપશુઓને પણ પાછળ પાડે તેવો હો-
વાથી આ યાદવીમાં પણ કેટલાકોનો અંહાર ધતાં
ળાડીના જે બચ્યા તે દશે દિશાએ છલકાઈને ના-
શી ગયા! જે મહામાંસની મિજમાની લેવા માટે
તેઓ એકઠા થયા હતા, તેમાંથી ઘણાકોની મિજ-
માની શિયાળવાઓએ, કૂતરાઓએ અને ગીધોએ
માત્ર લીધી! ઇંચર ઇંચો! તેણેજ, પોતાની અગ-
મ્ય લીલાથી આ નર-માંસના લાલિઓને લયંકર
શિક્ષા કરીને અસ્તાવ્યસ્થ કરી મૂક્યા. નહીં તો
કલ્યાણી ઉપર જે સકટ લીલત તેનું વર્ણન કોઈ
પાપાણુ-હૃદય મનુષ્ય પણ કરવાને સમર્થ થાત નહીં.
કહું છે કે, 'મારનારથી બચાવનાર નહીં છે' તે
સત્ય છે.

પ્રકરણ ચોથું.

મહાપુરુષ દર્શન.

આર્યાગીતિ.

મહાપુરુષ દર્શનથી, સ્પર્શનથી જાય એમ અધ-રાશી;
કર્ણ થયણ ભજનથી, જનથી થવાય અખંડ અવિનાશી.

અહવાદ કનૈ

કુદ્યાળી જે અરુચને વિષે નાશી છટી હ-
તી, તે અરુચને વિષે પ્રજ્ઞાની હારેક ધા-
ટી છતાં તેમાથી કેટલીક વેલોએ નાનાં આડ-
વાં વ્યાપ્ત કરી મૂક્યાં હતાં. કેટલાંક કંટક
પ્રજ્ઞાએ એવર્ણી તો જમીન રોકી હતી કે,
મહાકાચિત્ દોઈ તેમની પાસે અથવા નજદીક જઈ
મટે તો તેના શરીરમાંથી રક્ત-અવાહ તો અવશ્ય
નીકળેજ. અહીં અધિકાર તો કેવળ અંધકારનોજ
હતો. એવું રથાન કુદ્યાળીને કોઈ વખતે કાને પહોં
સંભળાયલું નહોતું તો તેના માર્ગની તે તેણી ક્યાં-
થી લાગીતી હોય ? તોપણ એવા અલભ્યા રથા-
માં અપગતિ મમયે કાંટાવાળા પ્રદેશને વિષે કુદ્યા-
ળી છવન આશાથી બલમદિન પલાયન કરતી હતી.
તેના હોમલ અંગમાં કાંટાઓનો પ્રવેશ થવાથી તે-
નું સર્વશરીર રક્તમય (હોલીશાળુ) બની રહ્યું હતું.

ખાખાના ઝાંગને પણ માર્ગ-કમળ કરતાં 'કટક-ક-ક-ક'નો અર્થ થવાથી તેણીએ પણ એક સરખો રાવાનો આરંભ કરી મૂકેલો હતો. તે રાવાના સ્વરને માંલગીને તેમનાં માંમનું લક્ષણ કરવાની ઈચ્છા રાખનારા પેલા ભૂખડીખારસ શત્રુએ તેમની પાછળ દોડતાં તેમને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ કલ્યાણી પણ તેવાજ બળથી અને મહા કષ્ટમહિત એવા દુર્ગમ માર્ગમાં શૌર્યયુક્ત ગમન કરતી હતી. એવી હાલત વધારે વાર ચાલુ રહેવાથી તેણીના શરીરમાં જરા પણ આય રહી નહોતી. તોપણ જીવની આશા ધણીજ કઠિન છે, તે મનુષ્યને જો તે કદાચિત્ મરણ-સમીપ આવેલો હોય તોપણ તેને આશ્વાસન આપીને તેનાથી જે કાર્ય થવું અશક્ય હોય, તે કાર્ય પણ તેનાજ હાથે તત્કાલેજ કરાવી બતાવે છે. એવી જીવિત-આશાથી કલ્યાણીને એવા ભયંકર અણુયમાંથી પણ દૂર નીકળી જવામાં અતિ પ્રયાસ સહન કરવો પડ્યો નહીં. પરંતુ હજી મુખી પણ તેના છલક શત્રુઓનો ચિત્કાર વચ્ચેથી તેને કાને આવતોજ હતો. અને તેને માંલગતાંજ જેમ કોઈએક ભયભીત થએલી હરિણી પોતાના બાલકને લઈને પલાયન કરેછે, તેમજ કલ્યાણી પોતાની કન્યાને લઈને દોડતી હતી. ગમે તે ઉપાય કરતાં પણ તેણીને ગ્રમ રહેવાનું સ્થાન મળ્યું નહીં અને તેટલામાં તો અંત્રોદય થવાની વેળા થતાં દિશાઓ ખુલી ચર્ચ ગર્ચ અને તેથી તેણીને એવો ભય થયો કે, 'હવે પ્રકાશ થયો એટલે પાછી હું મારા શત્રુઓના હાથમાં જઈ પડીશ.' એમ કહીને તેણી દોડી દોડીને ધણીજ ઈંકી ગએલી હોવાથી અને શ-

રીરમાં દિચિન્માત્ર પણ શક્તિ બાકી નહેલી ન દો-
વાથી અતે એક સ્થાને બેઠી. શ્રમવડે જ્વાનિ આ-
વતા તેણી નિર્બલ બની રહી હતી, લયથી તેનું
શરીર કેપતું હતું, તેટલામા પુત્રીને પેટ સાથે ગળી
હતી તે રૂદન કરવા લાગી ‘હવે અમારો કોઈવાલી
ન દોવાથી અમે પુન શત્રુઓના હાથમાં જઈ પ-
ડીશું,’ એવો વિચાર આવતા તેણીએ પોતે પણ રડ-
વાનો આરંભ કર્યો ‘પણ રડવાથી આ ભારી મક-
દનો નાશ થોડોજ થવાનો છે.’ એવો ત્વરિતજ બી-
જે વિચાર આવતા તેણી તે જગન્નિયતા અનાયોના
નાથને અત કરણ પૂર્વક વિનંતિ કરવા લાગી કે, “હે
મધુસૂદન, હે ભક્તકામ કટપદ્મ, હે દીનાનાથ, આ
અબલા દુર્લાબ્યવશાત્ આ ઘોર અરણ્યમા ઘેરાઈ
જતા પ્રતિક્ષણે દુરમનોના હાથમાં પડવાના ભયમા
છે! એને હાલ કોઈનો આધાર નથી! શત્રુઓના
હસ્તમા બદ્ધ થવાથી એની વિટબતા ડિગહુના પ્રા-
ણ-ધાત થવાનો પણ મભવ છે! એ તને અનન્ય
ભાવથી શરણ છે અને શરણાગતનું પરિપાલન એ
તારૂ પ્રિદ છે! માટે એનું પરિપાલન કર અને એને
આ સહકર્માથી બચાવ!”

એ પ્રમાણે પ્રભુને પ્રેમપુર સ્મર પ્રાર્થના કરીને
તેણી કિચિત્ સ્તંબ રહી એટલામા વીણા-રવ
(વીણા એક જાતિનું હાથેથી વગાડવાનું વાજિત્ર
થાય છે, તેનો અવાજ) અને તેની માથે પ્રેમમ-
હિત પ્રભુ નામનો ગણીર ઘોષ કયાકથી સંભળાયા
! જેવો તેણીના મનને જણાયો અને તે વીણા-રવ
તથા તે હરિ-નામનો પ્રેમદ આલાપ તેણીને અધિ-
કાધિક આલળવામા આવતા ક્ષાઈત ધૈર્યની પ્રાપ્તિ

થઈ જેમ જેમ તે અણપ-રૂપ પાસે પાસે આવતો
ગયો તેમ તેમ તે અધિક રૂપ થતાં નીચેનું પદ
સારી રીતે સંભળાવા લાગ્યું.

પદ્ય.

હરે મુરારે મધુકૈટ મારે !
ગોપાલ ગોવિંદ મુકુંદ સૌરે !
હરે મુરારે મધુકૈટ મારે !

જે પ્રભાલેનો મંબુલ રવ તેણીને કાને પડવા
લાગો, આપણા પુરાણાન્તરમાં 'ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદ
આદિકનો પ્રહ્લાદજ્ઞાનનો ઉપદેશકર્તા બ્રહ્મપુત્ર નારદ
પોતાની વરદવીણા સ્કંધ લાગે ધારણ કરીને મનો-
વાંછિત લોકને વિષે ગમન કરતો રહે છે.' એ કથ
કલ્યાણીએ હજારો વખત સાંભળેલો હતો તેથી તે
મુમુક્ષુ જનોના તારકનું ચિત્ર તેણીના મનમાં આ-
ગેહન ખડું થતાં તેણી વિસ્મિતા થઈ ગઈ. એટ-
લામાં શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કીધેલા છે જેણે, અને
પોતાની ધોળી જટાને પીઠપર ઊડી મૂકેલી છે જે-
ણે તથા મસ્તકે રામનામ અકિત તિલકને ધાર
કરવાવાળો એક ગંભીર આકૃતિ દિવ્ય પુત્ર સ્કંધ-
લાગે વીણા ધારણ કરીને મદમદ ગતિથી "હરે મુ-
રારે મધુકૈટ મારે ! ગોપાલ ગોવિંદ મુકુંદ સૌરે !"
એવો આજ્ઞાપ કરતો કરતો પ્રગટ થયો. એ વેળાએ
અંદ્રનો પૂર્વ ઉદય થતાં તેના કિરણ અતુર્દિશાએ
પૂર્ણ પ્રસારિત થવાથી અધકારને ઘોરા વખતને
માંટે બાંધે દેશવટોજ મળ્યો હોયની ! એવો ભાસ
થવા માંડ્યો હતો. તે વખતે કલ્યાણી જે સ્થાને

બેઠી હતી તે સ્થાને પૂર્ણ જ્યોત્સ્ના (ચંદ્રનું તેજ) પડેલી હતી અને તે શ્વેતવસનં દિવ્ય પુરુષ તે પ્રકાશમાં તેણીની સમીપ આવીને ઉભો રહેા. તેને જોતાંજ ઈષ્ટભાવ ઉત્પન્ન થવાથી કલ્યાણીએ તેના ચરણ પર મસ્તક મૂક્યું. પરંતુ હર્ષ અતિરેકથી કહો કિંવા વિસ્મય અતિશયથી કહો અથવા ણન્ને વૃત્તિઓના સમિશ્રણથી કહો તેણીના દેહ-ભાગને લોપ થવાથી તેણી ત્યાંજ મૂર્છાગત થઈ પડી !!

પ્રકરણ પાંચમું.

આનંદાશ્રમ.

હાહરો.

આનંદાશ્રમ શ્રમરહિત, મોદદ નિશિદિન પૂર્વે;
દુઃખહાર નાધારનો, ને સુખ-કર, અતિ પૂર્ણ.

અનુવાદ કર્તા.

જે અરણ્યમાં કલ્યાણીને ચોથા પ્રકરણમાં
જણાવેલા મહા પુરુષનો મેલાપ થયો,
તે અરણ્યમાં પાસેજ એક આશ્રમ હતો અને
તે આશ્રમની સમીપમાં અનેક ખડકો અને ટે-
કરીઓ આવેલી હતી. જેમનો પ્રાચીન વસ્તુ-
ઓને વિષે વ્યાસંધ (અભ્યાસ) વિશેષ, એવા વિ-
દ્વાનોનું કહેવું એમ હતું કે, એ આશ્રમ બૌદ્ધ ય-
તિઓનું વિહારસ્થાન હતું, પરંતુ પાછળથી આર્ય
ધર્માભિમાનિ લોકોનું વર્ચસ્વ થતાંજ તેઓએ એ
વિહારસ્થાનને આશ્રમનું સ્વરૂપ આપતાં તે કાપા-
યવસ્થા પંચિધાન કૃત (ભગવા વચ્ચેને ધારણ કરનારા)
સંન્યસ્તો (સંન્યાસીઓ) ના નિવાસનું સ્થાન થયું.
ઉક્ત ઈમારત જે મજલાની હતી અને તેના દરેક
મજલાપર સુવળતામાટે જુદા જુદા ચોરડાઓ અને
દિવાનખાનાઓ કરવામાં આવેલા હતા. એ આશ્ર-
મના સુખ ભાગમાં એક વિશાળ ચોક હતો અને

ચારે તરફ ફરતો એક મળખૂતુ કિલ્લો પણ આ-
શ્રમના સંરક્ષણમાટે બાંધવામાં આવેલો હતો. વળી
નાના પ્રકારના અનેક વૃક્ષોથી એ સ્થાન એટલું તો
આવૃત્ત થયેલું હતું કે, 'એ સ્થાને કોઈ એક આ-
શ્રમ છે.' એવી કોઈ પ્રથમ જોનારને તો શંકાજ ન
થાય. દરથી નજર કરનારને 'એ એક ઘાટી વૃક્ષોની
હાર અથવા ઝાડીજ હોયની!' એવો ભાસ થતો હ-
તો. હમણાં એ આશ્રમમાંની એક કોટડીમાં અગ્નિ
પ્રજ્વલિત હોવાથી તેની જ્વાળા પ્રત્યક્ષ દેખાતી
હતી. એ કેકણે કડ્યાણી જેવી શુદ્ધિમાં આવીને
જુએ છે, તો તેણીને તેજ શુભ્રકેશ અને શુભ્રવસન
તેજ. પુંજ પૃરુષ તેણીની પાસે દ્યાર્દ્ર જુદ્ધિથી જો-
તીને તેણીને શુદ્ધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હે-
ખાયો. એ જોઈને તેણીને ઘણીજ અભયથી પ્રાપ્ત
થઈ અને તેણી તેની તરફ ટીકી ટીકીને જોવા લા-
ગી. તેણીને શુદ્ધિમાં આવેલી જોઈને મહાત્માએ
વત્સલતા સહિત કહ્યું કે, 'ભદ્રે! અહીં તને કાંઈ
પણ શંકા લાવવાનું કારણ નથી; આ સ્થાનમાં મા-
રા જેવા મનુષ્ય માયા-પાસનો ત્યાગ કરીને તે અ-
ખિલ મંગલધામ પ્રભુનું ચિંતન કરેછે. તારે મન-
માં કાંઈ પણ ભય રાખવો નહીં. હાલ તને અતિ-
શય શ્રમ સહન કરવાથી જ્ઞાનિ પ્રાપ્ત થઈ છે, માટે
થોડુંક દ્વંધ જીનું કચું છે તે તું પણ પી અને તારી
પુત્રીને પણ થોડુંક પા.'

પ્રથમ તો કડ્યાણીને પૂર્ણ શુદ્ધિ ન હતી પણ
મહીથી તેણીને વિશેષ શુદ્ધિ આવતાંજ તેણીએ પો-
તાનો પદ્મવ પ્રસારિત કરીને પુનઃ તે મહાનુભવને
સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યા. તેથી તેણીને આશિર્વાદ.

આપતાં તે પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો કે, 'બાઈ! ઘેર
હુંકે દૂધ તું પી અને થોડુંક તારી હીકરીને પણ
પા. એથી તને સાવધતા પ્રાપ્ત થશે. તું ચિંતા ન
કર, પરમાત્મા તારા સર્વ તાપોનું સત્વરજી હરણ
કરશે.' એમ કહીને તે મુનિ કોઈ કાર્યાર્થ આશ્રમ-
માંના કોઈ બીજા ભાગમાં નીકળી ગયો. કન્યાણીએ
તેની આજ્ઞા 'પ્રમાણે સ્વકન્યાને થોડુંક દૂધ પાકું
પરંતુ તેણીએ પોતે તો તે દૂધને સ્પર્શ પણ ન
કર્યો. તે મુનિ પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે બાકી રહેલું
દૂધ કેળીને 'તે' કંઈ તે ઠીક ન કર્યું' એવા અભિ-
પ્રાયવાણી મુખ-મુદ્રા કરીને તેણીને કહ્યું કે, 'અરે!
આ શું? તે' તો કિંચિત્ માત્ર પણ દૂધ પીધું ન-
થી!' એમ કહીને તે સ્તબ્ધ રહ્યો. ત્યારે તેને પ્ર-
ભુમ કરી તથા બન્ને હાથ જોડીને અતિ નમ્ર મુ-
દ્રાથી - કન્યાણી તેની તરફ જોવા લાગી. તેણીનો
મનોભાવ કાંઈપણ બોલવાનો હતો, પરંતુ શાસિન-
તાથી શબ્દ મુખથી બહાર નિકળતો નહોતો. તેથી
'તારું શું કહેવું છે?' એવો તે મહાપુરુષે કન્યા-
ણીના મનોભાવને જાણીને પ્રશ્ન કર્યો.

'મહારાજ! તમે મને દુધ્ય શ્રદ્ધા કરવાનો
આમંત્ર ન કરો. હું તેનું કાંઈપણ કરનાં પ્રાર્થન
કરી શકતી નથી, અને તેથી હું નિરુપાય છું.' ક-
ન્યાણીએ સવિનય ઉત્તર દીધો.

એવું તેનું નમ્ર બાળ સાંભળીને તે (મુનિ)
અન્યતઃ વાતસર્ય બાવનહિત તેણીને પ્રછેદા લાગ્યો
કેવળ એવમેવ શ્રદ્ધા શા માટે નથી કરતી?
આનાનો કદાચમાથી અહીં લાવવામાં આ-
વેલા આજમાં કોઈ દેહ જન્યંત વ્યાકુલ

હુંતો અને તે છતાં પણ હું કંઈજ ખાતી અથવા પીતી નથી તો તારા શરીરમા શક્તિ કયાથી રહેશે?"

‘મુનિવર્ય! તમે દેવજ છે, આપના કૃપા કંઈ દાક્ષથી મારા શરીરમા શક્તિ રહેશે હું અને મારા સ્વામી એવી રીતે અમે બન્ને જણ ભુધાથી બ્યાકુલ હતા અને તેથી તે (મારા સ્વામી) અમારા ખાવાની તજવીજ માટે બહાર જતા દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમને અને અમારા અચાનક વિયોગ થયો. તેઓ ભુધાતુર (ભૂખથી બ્યાકુલ) છતાં પણ અમારા માટે ધનમાં કંઈ સહન કરતા હશે અને તેથી તેમનાવિના હું એકલી પ્રસાદ ગ્રહણ કેમ કરી શકું? માટે તેમને! મેલાપ થવાવિના અથવા તો તેમના ખાવા પીવાની કંઈપણ વાત સાંભળવાવિના મારાથી કંઈ પણ ખાવાની વસ્તુ કિચિન્માત્ર પણ ગ્રહણ કરી શકાય તેમ નથી!’ એ વર્ણન કરતા કરતાં કંટાળીના નેત્રોમાથી અશ્રુઓનું એક સરખું વહન થતું હતું. એ કંથન સાંભળી તથા તેણીને દ્રવન કરતી નિહાળીને મુનિરાજનું અત કરણ વિદીર્ઘ થવા જેવું થઈ જતા ‘તારો પતિ કયા છે?’ એવો તેણે શીઘ્ર પ્રશ્ન ઠર્યો.

‘તેઓ દૂધ દ્રેવાને ગયા અને પાછળથી તે દુષ્ટોએ અમોને ઉપાડીને તે જગલમા લાવી મૂક્યા! એનાવિના મને અન્ય વાર્તાની સ્મૃતિ નથી મારા સ્વામીની શી દશા થઈ હશે તેની તો તે જગન્નિયતા જગદીશ્વરનેજ ખબર છે!’ કંટાળીએ ક્ષાટી જતા અત કરણથી જેમ તેમ કરીને ઉત્તર દીધો. ત્યારપછી બીજા પણ કેટલાક સવાલો પૂછીને તે ગલીર અને ચતુર પુરુષો તેણીની સર્વ હકીક

ત જાણી લીધી. જો કે કલ્યાણીએ પોતાના પં-
તિનું નામ તેને જણાવ્યું નહોતું, તોપણ તેણીનું
સર્વ વૃત્તાંત સાંભળી લીધા પછી કિંચિત્ વિચાર
કરીને 'તું મહેન્દ્રની પત્ની કે શું?' એવો તેણે ક-
લ્યાણીને પ્રશ્ન કર્યો. અને તેનો એ પ્રશ્ન સાંભળીને
કલ્યાણી લજ્જાવનત મુખી થઈ ઉભી રહી. તેથી
તેની ખાતરી થતાં તેણે કહ્યું કે, 'ભદ્રે! તું મને
મારી પુત્રી સમાન છે; હું તારા પતિના શોધમાટે
માણસો મોકલું છું અથવા હું પોતેજ જાઉં છું; પ-
રંતુ તારા દ્વંધ પીધાવિના હું અહીંથી એક ડગલું પણ
અસનાર નથી. હું તને આશા કરું છું તેને અનુસરીને
આ પ્રસાદ મહણ કર, એમાં કંઈ ચિંતા જેવું નથી.'

મુનિનું ઉક્ત ભાષણ સાંભળીને કલ્યાણીના મ-
નને કંઈક ધીરજ આવતાં તેણીએ કહ્યું કે, 'અહીં
ચોડુંક પાણી હોય તો મને આપો.' તેથી તેણે એક
કમંડલુમાંથી તેણીને ચોડુંક પાણી આપ્યું. તે પા-
ણી તે (મુનિ) ના પાદપર નાખીને તે પાદોદક પ્રા-
શન કરવા પછી તેણી બોલી કે, 'હૈ ધર્મપિતા!
આ તીર્થોદક રૂપથી મેં અમૃતજ પ્રાશન કર્યું હોય-
ની! એવું હું સમજું છું. મારી ભૂખ તથા તરસ-
નો સમૂળો નાશ થયો છે, પણ હવે મારી હાથ
જોડીને આપપ્રતિ એટલીજ વિનંતિ છે કે, તેમની
ખબર આપને જેમ શીઘ્ર મળી શકે તેમ કર્યો.'

'હીક છે. હું પોતેજ તેનો શોધ કરવાને જાઉં
છું; તું અત્રે કોઈની પણ શંકા ન કરતાં સુએથી
રહે; તને દોષનો પણ ઉપસર્ગ (નડતર) થનાર નથી!
એવી રીતે કલ્યાણીને આશ્વાસન આપીને તે ચતુર
તર આશ્ર

વાને નિકળ્યો.

પણ હાજર ન હોવાથી સર્વત્ર શૂન્યાકાર અને લય-
ચક્ર નિર્જનતાજ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. એજ મે-
દાનમાંથી બુદ્ધિદાખ્યાદ અને કલકતા એ બંને પ્ર-
સિદ્ધ શહેરોમાં જવા માટેનો મોટો રસ્તો નિકળતો
હતો. એ રસ્તાની એક બાજુપર એક વિશાળ ટેકરી
આવેલી હતી અને તેની ઉપરના નાના પ્રકારના
વૃક્ષો આ વખતે ચાંદરણીમાં વાયુની મંદમંદ લહર
રીઓથી સરસર અવાજ કરતાં કંપાયમાન થતાં હ-
તાં. એ વૃક્ષોની છાયા ટેકરીની નીચે આવેલા ખડક
ઉપર પડતાં બાંધે નાના પ્રકારની સિંત્ર સિંત્ર આ-
કૃતિઓજ અહીંથી તહીં સંચાર કરતી હોયની!
એવો ભામ થતો હતો. ઉદ્ધન ભયંકર નિર્જનતામાં
અપવાદરૂપ ઘવામાટેજ ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલો ચ-
તિવર પોતાના પ્રહસ્યારી વેપથી આવીને હાલ એ
ટેકરી ઉપર ઉભો હતો. તે તે ઠેકાણે સ્વપ્નમાત્ર જરા
પણ હાલ્યા આલ્યા વગર નિશ્ચલ બેસી રહી કાન
દબને કાંઈક સાંભળતો હોય, એવું જણાયું, પણ તે
શું સાંભળતો હતો તેની તો તેને પોતાનેજ ખબર,
કારણ કે, ત્યાં તે વખતે કેવળ વૃક્ષોના મરમર અને
વાયુના ઘરઘર ધ્વનિ સિવાય બીજો કોઈ પણ ભ-
તિનો અવાજ સ્પષ્ટ સાંભળવામાં આવતો નહોતો.

ઉપર કહેલી ટેકરીની પાસેજ એક બીજી પણ
તેવીજ ટેકરી હતી અને તેની તળેટીમાં એક એવી
તો ઘનચોર અને ભયંકર આડી આવેલી હતી કે
મનુષ્યને તો શું પણ હિંમેશના વનમાં રહેનારા પ-
શુઓને પણ તેમાં પ્રવેશ કરવાને પ્રયાગ કરવાવિના
ચાલે નહીં. એ આડીની પાસેથીજ એક બહેર રસ્તો
પસાર થતો હતો અને તે રસ્તાની પેલી બાજુએ

જુ કરેલાં હતાં અને શરીરને શીતલ અને શુદ્ધ
ચંદનથી લિપ્ત કરેલું હતું. એવા એ મહન-મૂળને
તે મુનિએ કહ્યું કે, 'ભવાનંદ! (એ ઉક્ત પુત્રપત્ન-
મધુરનામ હતું.) તમને મહેન્દ્રનો કાંઈ પત્તો મળ્યો?'

'મારા જાણવા પ્રમાણે આજેજ તેણે પોતાની
પત્ની અને પુત્રીસહિત ગૃહ-ત્યાગ કર્યો છે.' ભવા-
નંદે વિનય સહિત જવાબ આપ્યો.

'એ જાણતની મને જાણી જાગર છે. પણ ગૃહ-
ત્યાગ કરવાનું કારણ શું? તે જણાવી શક્યો?' ય-
તિએ પાછો સવાલ કર્યો.

'ગૃહ-ત્યાગનું કારણ ખુદ્ધુંજ છે. આજે જે
ભયંકર દુષ્કાળે સર્વત્ર મહા કેહેર વર્તીવી મક્યો
છે, તેના વિના બીજું શું કારણ હોઈ શકે? અમે
પણ કેવળ નામનીજ સંન્યસ્ત દીક્ષા લીધેલી કહેવા-
ય; કારણ કે, આજનું ભોજન તો કોટવાલ સાહે-
બના ઓખા ઉપર છાપો મારવાથીજ કરી શકાયું!'

એ સાંભળતાં કિંચિત્ હાસ્ય કરીને તે યતિ
બોલ્યો કે, 'મહેન્દ્રનાં ઘરનાં માણસો આદેના હા-
શમાંથી છૂટીને આપણા આશ્રમમાં મુખરૂપ રહેલા
છે. પરંતુ મહેન્દ્રનો પત્તો નથી; તેથી તેને શોધી
લાવીને તેનો અને તેની સ્ત્રીનો સત્વર પરસ્પર મે-
લાપ કરાવી આપવાનું કામ હું તમને સોપું છું.
ભવાનંદે આસા સાંભળતાંજ એ કાર્ય પૂર્ણ કરવાની
જવાબદારી આનંદથી પોતામે માથે લેઈને યતિને
નમન કરી ત્યાંથી ગમન કર્યું. અને યતિવર્ય પણ પો-
તાનું કર્તવ્ય (કરમ) કેટલેક અંશે પૂર્ણ થએલું જા-
ણીને ત્યાંથી બીજે કયાંક નીકળી ગયો.

અને તેઓ બન્ને જણીઓ ક્યાં નીકળી ગયેલી હશે, તેની પૂર્ણ માહિતી ન મળી શકવાથી તે અત્યંત વિસ્મિત થઈ ગયો. 'તેણી પોતાની રાજ્ય શીથી મને મૂકીને ક્યાંય પણ જાય એવી તો નથીજ.' એ વાતની તેને પછી ખાતરી હતી, અને તેથી તે સહજમાં અટકળ કરી શક્યો કે, તેણી સાથે જરૂર કોઈપણ પ્રકારનો બલાત્કાર થયેલ હોવો જોઈએ. 'હશે યજ્ઞાદિ તજ્ઞવતુ જુમમજુમં ધ પરંતુ હવે આ ઉજડ થયેલા ગામમાં બેસી રહેવામાં શો લાભ? મારા માણસોનો શોધ મારે બેઠે કોઈ ઠેકાણે પણ કરવો જોઈએ અથવા તો કોઈ મોટા શહેરમાં જઈને ત્યાંના સરકારી અધિકારી પાસેથી જોઈતી મદદ મેળવીને પણ મારે મારી અને મુતાનો પત્તો મેળવવોજ જોઈએ.' એવો વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થતાંજ તે ત્યાંથી નિકળ્યો અને થોડાજ અંતરપર પહોંચતાં રસ્તે જતા સરકારી મિયાંઈઓ તેની નજરે પડ્યા.

ઈ. સ. ૧૭૭૦ ના વર્ષમાં બંગાલ પ્રાંત ખાસ અંગ્રેજ લોકોના તાણામાં નહોતો, તોપણ મુલક અમલ તેમનો ચાલતો હતો. પરંતુ તે વખતની તેમની રાજ્યનીતિ અત્યંત અધમ હતી અને પ્રજા-સંરક્ષણને બદલે તેમનું ધખધ્યાન કેવળ મહેસૂલની વસૂલાત કરવામાંજ લાગી રહેલું હતું. પૈસા પછી તે કોઈપણ રીતે એકઠા કરીને-ખજાનામાં ના બવાયોજ મતલબ; એના વિના બીજી બાબતોનું તેઓ સંચમાત્ર પણ દરકાર રાખતા નહોતા. તેઓ એ પોતાના સ્વાર્થમાં લુપ્ત થઈને પૈસા એકઠા કરવાનું કાર પોતાની ઉપરજ રાખેલું હતું, પરંતુ

પ્રજા-રક્ષણ જેવો અતિ મહત્વનો કાર્યભાર વિશ્વા-
સધાતરી, માનવકુલ કલંક અને નિરાપસદ એક મીર
જાકર નામના મનુષ્ય ઉપર નાખવામાં આવ્યો હતો.
મીર જાકરને અફીણ ખાવાનું બંધાણ હતું
અને તેથી તેણે એક વખત તોલા જે તોલા અફી-
ણનો રાક્ષસી આહાર કર્યો કે, સાહેબની સ્વારી આ-
ખેા દિવસ તેના નિશામાંજ ચકચૂર રહેવાની ! એ-
વો એક મનુષ્ય કે જે પોતાનું રક્ષણ કરવામાં પણ
અસમર્થ હોય, તેનાથી પ્રજાનું પાલન તો નજ થઈ
શકે એ દેખીતુંજ છે. પરંતુ કાલવશાત્ તે વખતે
એવી વ્યક્તિના હાથમાં પણ આખા ભંગાલ પ્રાંતનો
કારભાર હતો ! હુદ્દેવ તે પ્રજાના ! અંગ્રેજ લોકો મહે-
સૂલના પૈસા એકઠા કરીને તેનો હિસાબ પણ પોતાની
ગાસેજ રાખતા હતા, અને તેથી તેમનું પોતાનું તજિ-
કું તો સતત યંડું રહેતું હતું; પણ ખિયારી નિરા-
માર પ્રજા તો દીર્ઘ અને ઉચ્ચ નિશ્વાસ નાખીને પો-
તાનો માનસિક તાપ સદૈવ વ્યક્ત કરતી હતી.

જે જે અંગ્રેજ લોકોના કર વસૂલ કરવાના
સ્થાનો હતાં, તે તે સ્થાનમાં તેમની તરફથી એક
એક મુલકી અધિકારી રાખવામાં આવેલો હતો.
કરના પૈસા વસૂલ થઈ જતાંજ તેમને સિપાઇઓના
પહેરાની સાથે કલકત્તે રવાના કરવામાં આવતા હ-
તા. લોકોને ખાવા મળેા અથવા તો તે લૂંચે મરેા,
તે તરફ તે અધિકારીનું ખિલકુલ ધ્યાન નહોતું,
ગમે તેમ કરીને પણ મહેસૂલ પૂરી વસૂલ થઈ એ-
ટલે બસ અને તેમાં ભંગાણ ન પડવું એજ તે-
મની ઇતિકર્તવ્યતા થઈ રહેલી હતી. પરંતુ એ ક-
રૂપી યંત્ર અવ્યાહત ચાલતું હતું, તેપણ થવી

જોઈએ તેટલી કરની વસૂલાત થઈ શકતી નહોતી કારણ કે, ભૂમિમીતાએ પોતેજ જ્યારે પોતાના ધાન્યરૂપી અમૂલ્ય સંપત્તિ નિર્માણ કરવાનું બંધ કર્યું ત્યારે ધન જેવી એ સંપત્તિ ઉપરજ આધાર રાખી નાર પીછા સંપત્તિઓનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થઈ શકે વાર? પરંતુ હાલ આપણે જુદાજ વિષયપર ઊતર પડેલા છીએ, માટે તેને મૂકીને આપણે આપણ મૂલ વિષયપર આવીશું.

પ્રસ્તુત પ્રકગ્ણના પ્રારભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મહેન્દ્રને જે સિપાઈઓ દીકામાં આવ્યા, તે ઠાણ હતા? એવો સવાલ વાંચનારના મનમાં ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે અને તેમની તે વિજ્ઞાસાનો અંત આણવામાટે આપણે જણાવી દેવું જોઈએ કે, તે વળતે કરના જે પૈસા વસૂલ થઈ શક્યા હતા તે મને લઈને તે સિપાઈઓ કલકત્તા તરફ જતા હતા. મત્તામાં ચાર અને છુટારાઓનો ઘણોજ લય હોવાથી તે ખજાનાના સરક્ષણ માટે પચ્ચારા હથિયા ગજ ધ સિપાઈઓ મોકલવામાં આવ્યા હતા અને એક જોડો અમલદાર પણ તેમની દેખરેખ માટે તેમની સાથે રાખવામાં આવ્યો હતો. ખજાનો એ ગાદીમા ભરેલો હતો અને સિપાઈઓ તેને ચાર તરફથી ઘેરીને ચાલતા હતા અને આપણા જોર સાટેજ એક ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને કાઈકે કોઈકી રસ્તો કાપતા હતા. તે સમયે ઋતુ ઉન્હાળાની હોવાથી સિપાઈ લોકો પ્રાત કાળે અથવા તો રાત્રિ જેવા થડા વળતમાજ ખજાનો લઈને પોતાની સાક્ષરીમાં આગળ વધતા હતા અને બપોરના કાળે સાંઠે ઠાણે વિશ્રાંતિ લેવામાટે રહી જતા હતા.

કારણ કે, બપોરની વખતે માર્ગ-ક્રમણ કરવું એ ઉન્હાળામા અત્યંત શ્રમ ભરેલું હતું અસ્તુ તે સિં પાઈઓને આવતા જોઈને મહેન્દ્ર રસ્તામાથી એક બાજુએ ઘૂંટી ગયો, ને વખતે આપણને ધક્કામુક્કી નો પ્રમાદ મળીને આપણી મલાવના ન થઈ જાય ! એવી ભીતિથી તે પામે આવેલી ઝાડીના બહારના ભાગમા જઈને ઉભો રહ્યો.

એટલામા બનાવ એવો બન્યો કે, તેને જતી વખતે એક સિંપાઈએ જોઈ લીધાથી તેણે (સિંપાઈએ) પોકાર્યું કે, 'ભુઓ પેલો ચોર ! આપણને જોઈને નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે !' એટલામા વળી મહેન્દ્રના હાથમા બદક હતી તેને જોઈને તે તે સિંપાઈનો સશય બમણો થયો અને તેથી તેણે સત્ત્વર દોડી જઈ મહેન્દ્રની ડોકમા હાથ નાખી 'સાલા-ચોર' કહીને એક ઠાનો પણ તેને લગાવ્યો અને તેના હાથમાથી બદક પણ જૂટવી લીધી પરંતુ એવું એ સિંપાઈનું પાછપાછું મહેન્દ્રથી સહન ન થઈ શકવાથી તેણે તેના મોઢાપર એવો તો એક સજ્જડ તમાચો ખેંચી કાઢ્યો કે તે તમાચો લાગતાની સાથેજ તે સિંપાઈદાદા તો ધબળ દેતા કે જમીન માપતા વર્ધ ગયા પરંતુ તેટલામા તો પાછળથી બીજા પાંચ સિંપાઈઓ મહેન્દ્રના અગપઝ ધમ્મી આવ્યા અને તેમણે તેને ધક્કામુક્કી કરીને તથા કૂચાથી ખેંચીને પેવા ગોરકાય અધિકારીની મામે લાવી હાજર કર્યો તે વખતે તે ગોરાસાહેબે કહ્યું કે ?' કરીને પૂછવાથી તે સિંપાઈઓએ જવાબ આપ્યો કે, 'આ હુરામખોરે હુમણાજ એક સિંપાઈનું ખૂન કર્યું !' હવે સાહેબ મારા બહાલાએ તો

રાતેની ઠંડી હવાની સુસ્તીને કાઢી નાખવામાટે જા-
 લે કે દારૂરૂપી દવા જરાક વધારે પ્રમાણમાં લીધે-
 લી હોવાથી તેઓ તો નિશ્ચયમાં પૂર ચકચૂર હતા;
 પણ એટલામાં નખખોદ બચ પેલો 'કુછબી દંગા
 હિસાદ હુયુ.' રૂપી વાક્ય રાક્ષસનું કે જેણે નિશ્ચય
 ખિશ્શાને દેશવટો દઈને બડા સાહેબને એકદમ શુદ્ધિ-
 માં લાવી મૂક્યા. સાહેબ સલામતે શુદ્ધિમાં આવતાંજ
 'કેદ કદા.' એવો હુકમ આપ્યો. હુકમ થતાંની સાથે-
 જ સિપાઈઓએ મહેન્દ્રને મુસ્કેટાટ કરીને એકાદી
 દાણાની શુણ્ણ પ્રમાણે ઉપાડી ગાડીમાં નાખી દીધા.
 એટલું તો મહેન્દ્ર પણ સારી રીતે જાણતો
 હતો કે, 'આટલા બધા માણસોની સામે થવામા હું
 કંઈ ફાવી શકવાનો નથી. પરંતુ યદ્યપદાચિત્ત એ-
 મની સાથે ખટપટ કરીને એકવાર હું મુક્ત પણ
 થાઉં, તોપણ મારે હવે આ હતભવિતને લઈને
 ક્યાં જવાનું બાકી રહ્યું છે? પત્ની અને પુત્રીરૂપી
 જે એ આશા-અંધન હતા તે પણ તૂટી જતા મારા
 સંભાર-સુખનું તો કેવળ સત્યાનાશજ વળ્યું ! મા-
 રા આસ, ચાકર માણસો અને મિત્ર વગેરે પણ કા-
 ણની લયકંર દાદમાં સંપડાઈ જતાં આ સંસારથી
 પાર થયા ! અને મારી સંપત્તિ પણ ચોરોના ઘરમા
 ગયા જેવીજ છે ! ત્યારે હવે આ નિઃસાર સંભાર
 માં આ નિરુપયોગી ભવિતનો શુ ઉપયોગ થવાને
 છે ? કંઈ નહીં.' એવા એવા વિચાર કરતો નિરાશ
 રૂપી સમુદ્રમાં ફૂળી ગયેલો મહેન્દ્ર પોતાને મુક્ત
 કરવાનો કંઈપણ પ્રયત્ન કરવાવિના નિશ્ચિંત થઈને
 ગાડી ઉપર પડી રહ્યો અને સિપાઈઓએ પોતાન
 આગળ બધવાની શરૂઆત કરી,

પ્રકરણ આઠમું.

જીવાનંદ.

ઉપેન્દ્રવજ્ર વૃત્ત.

કુભારેન્દ્ર પુત્ર કદી જાણેલો;
કુપાત્ર વિદ્યા વધતી લાણેલો;
અધર્મિને જો અધિકાર આવે;
જીજ્ઞાસુ જાણે જગમાં જાણાવે.

કવીશ્વર દસપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

દોહરો.

સહાયકર નિર્દોષિનો, નિશ્ચય જગદાધાર;
દ્વાપદિને સંકટ સમય, પૂર્યા વસ્ત્ર હલાર.

અનુવાદ કર્તો.

પ્રકરણ છઠ્ઠાના અંતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ય-
તિવર્યની આજ્ઞા લઈને જીવાનંદ ધીરે ધી-
રે હરિ-નામનો ઘોષ કરતો કરતો જે ગામડામાં
મહેન્દ્ર પોતાની પત્ની સહિત વિશ્રાંતિ લેવાને
અને પુત્રીમાટે દૂધ લાવવાને ગયો હતો, તે ગા-
મડા તરફ જવાને નિકળ્યો. કારણ કે, બહુધા ત્યાં-
જ મહેન્દ્રનો પત્તો મળી શકવાનો સંભવ હતો.
હાતની જેવી સડકો તે વખતે ખાંધેલી નહોતી.

તી અને તેથી કોઈપણ ગામમાંથી કલકત્તે જવું હો-
ય તો સામાન્ય ગાડાઓને રસ્તેથીજ જવું પડતું
હતું. એ રસ્તાઓ મુઝલમાની રિયાસતના વખતમાં
જુલમી અમલદારોએ ખલાત્કારવડે ક્રેયત પાસેથીજ
ખંધાવી લીધેલા હોવાથી તેમાંથી ગાડીઓ અને
ગાડાઓજ યુખ-રૂપ પસાર થઈ શકે, એ સગવડ
ઉપરજ ખાસ કરીને વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આ-
વ્યું હતું. 'પદચિહ્ન' થી મહેન્દ્ર કલકત્તે જતો હતો.
એટલે બીજી રીતે કહિએ તો તે દક્ષિણથી ઉત્તર
તરફ જતો હતો. અને ખજનો લઈજનાર સિપા-
ઈઓ પણ એજ રસ્તેથી જતા હતા અને તેથીજ
તેનો અને તેમનો અચાનક મેલાપ થઈ જતાં તે-
ને ચોર સમજીને તે અવિચારી સિપાઈઓએ દેહ
ધર્યો હતો. એ વાર્તા આપણે ગત પ્રકરણમાં વાંચી
ગયા છીએ. પરંતુ હાલ ભવાનંદ પણ મહેન્દ્રના
શોધમાટે તેજ ગામ તરફ જતો હોવાથી તેની સા-
થે પણ માર્ગમાં સિપાઈઓનો મેલાપ થયો અને
તે વખતે મહેન્દ્રની પેઠેજ તેમને રસ્તો આપવાના
ઈરાદાથી તે પણ માર્ગમાંથી એક બાજુએ થવા જ-
તાં સિપાઈઓએ તેને બેઈ લેવાથી તેને પણ મહે-
ન્દ્ર પ્રમાણે અતુર્લજ (મુસ્દેદાદ) કરવામાં આવ્યો.
'ભાઈઓ, મને ગરીબને અમસ્થો કાં કેદ ક-
રાહો?' એવી રીતે ભવાનંદે તેમને લીનતાથી પૂછ્યું.
'હરામખોર, ચુપ રહે. તારા મોઢા ઉપરથી તું
પણ કોઈ પેલાના જેવોજ ચોર જણાય છે।' સિ-
પાઈ સાહેબે જરા પુંદાઈમાંજ જવાબ આપ્યો.
'ભાઈઓ, મારા અંગપરનાં આ ભગવાં વસ્ત્રો-
ને શું તમે નથી બેઈ શકતા? શું ચોરો પણ એ

વાળ હોય છે ?' ભવાન દે વળી પણ નમ્રતાસહિત
પ્રશ્ન કર્યો.

‘ભગવા વસ્ત્રો ધારણ કરવાવાળા એક બે નહીં
પણ સેકડો જણ ચોરી કરતા જણાયા છે તે આપ
આહેળ વગી એ બહાનાથી શાહુકાગમા ખપવા મા
ગોછો કે શુ ?’ એવુ ઢાઢકે મરકરીથી ઉત્તર આ
પીને તે સિપાઈ ભવાનદને પોતાના બીજા સોબ
તીઓની આગળ ખેચી લાગ્યો. તે સમયે સર્વરી
(રાત્રિ)ના સ્વાભાવિક અધકારમા અતિ ડોપથી ભ
વાનદના નેત્રો ખદિરાગાર પ્રમાણે લાલ થઈ જતા
જાણે બે તેજસ્વી તારાઓનોજ પ્રગટ પડતો હો
યની. તેણે જણાવ્યું તો પણ પોતાના ક્રોધને ઘણીજ
મહુનશીલતાથી પોતાના શરીરમા સમાવી દઈને તે
તેમને વિનયસહિત કહેવા લાગ્યો કે, ‘ભાઈઓ, મ
ને તમે પકડ્યો તો ખરો, પણ હવે પછી માફ તમે
શુ કરવા ધારોછો ?’

ભવાનદના એવા મૃદુ ભાવપુર્વી પેલા સિપાઈ
દાદાને ગરમાગરમ ગુસ્સો ઢાઢકે ઓછો થવાથી તે
ણે જાણે પોતે એવોક દયાળુ પુરુષ હોયની તેવા
ઝોકથી જણાવ્યું કે, ‘ઉપાઠ આ ગાસડી માથા ઉ
પર અને ચાલ અમારી આગળ આગળ શુપચુપ’
એમ કહીને તેણે પોતાની ગાસડી તેના માથા ઉપર
ચઢાવી દીધી જાણે બાપનો નોકરજ અમઝીને. પ
ર તુ એ જોઈને એક બીજે સિપાઈ તે પહેલા સિ
પાઈને કહેવા લાગ્યો કે, ‘અરે ! તુ ગાડો ખાડો
થયો છે કે શુ ? યદાકદાચિત્ એ આ તારૂ બોચકુ
લઈને પોખારા ગણી જશે તો તુ એની પાછળ એને
પકડવાને દોડીશ કે ખજાનાની સલાજી રાખીશ ?’

‘માટે’ ગાડી ઉપર જેવી રીતે ચલેા બીજે ઘેર બે
 ઘેલેા છે, તેવીજ રીતે એને પણ તેની બાજુમાં
 ટાટ કરીને બાંધી મૂકે એટલે યુધ્ધ! એવું એ સિ-
 પાઈનું આકરુંજ સાપણ સાંભળીને ભવાનંદને કોઈ
 વ્યાપતાં તેણે તેના તોળસેમાં એક એવેા તો ત-
 માચેા લગાવી કાઢયેા કે, ‘સિપાઈદાદા તો તરમરી
 ખાઈને ત્યાંજ જમીનપર હગલેા થઈ પડ્યા. પોતા-
 ના માથા ઉપરની ગાંસડીને તો તેણે આગળથીજ
 દૂર નાખી દીધેલી હોવાથી તેને લેવાને બીજે સિ-
 પાઈ જેવેા ત્યાં ગયેા કે, તેવેાજ એ શુરવીર નર-
 ગાડીની પાને આવીને મહેન્દ્રને મિરખીને જોવા લા-
 ગ્યેા પરંતુ તેટલામાં ગાંસડીવાળેા સિપાઈ બૂચે
 મારતો આવ્યેા અને તેથી પાછળથી બીજા એક
 સિપાઈએ આવીને ભવાનંદને પણ મહેન્દ્રની જોડ-
 માંજ મજબૂત કરીને બાંધી દીધેા. ભવાનંદે મહે-
 ન્દ્રને તરનજ ઓળખ્યેા.

સિપાઈ લોકેા કંઈ પણ ધ્યાન વગર પોતાના
 દોરમાંજ ચાલતા જણાયાથી અને ગાડીના ખડખ-
 ટાટમાં પોતાનું બેલવું બીલત કોઈને સંભળાય તે-
 વેા સંભવ નથી, એવેા વિચાર કરીને ભવાનંદે આ-
 સ્તેથી મહેન્દ્રને કહ્યું કે, ‘મહેન્દ્રસિંહજી, હું તમને
 ઓળખું છું. પરંતુ હું કાણ છું તે જાણવાની ભા-
 જગડમાં તમે હાલ પડ્યેા નહીં હું કહું તેમ કરેા
 ઘણીજ સાવધતાથી તમારે હાથે બાંધેલી દારિઓને
 ગાડીના આક ઉપર ધરેા.’

ભવાનંદનું એવું લેહભરિત સાપણ સાંભળીને
 મહેન્દ્ર પ્રસન્ન તો જરાક વિચિત્ર થયેા ખરેા; પ-
 રંતુ પાછળથી તેને ‘આ વેળા ચિકિત્સા કરવાની

નથી' અને તેથી મારે એના કહેવા પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ, એવો વિચાર આવવાથી તેણે તેની આજ્ઞા અનુસાર વર્તન કર્યું. અંધારામાં ધીરે ધીરે પોતાના હાથોને ગાડીના પૈડા તરફ સરકાવીને હાથોની દોરી તેણે તે પૈડા પર ધરી રાખી અને ચાકના ધર્મણથી તે દોરી થોડીજ વારમાં તૂટી ગઈ. અને તેજ પ્રમાણે પગની દોરી પણ તોડીને યુક્તિથી તે બંધ-મુક્ત થયો. જીવાનંદના ઉપદેશ પ્રમાણે તે બંધ-મુક્ત તો થયો ખરો, તોપણ જરાપણ હાલચાલ ન કરતાં તે આગળની પેઠેજ ગાડી ઉપર સ્તબ્ધ થઈને પડી રહ્યો. ખીજું તરફ જીવાનંદ પણ પોતાના બંધોને તોડીને તૈયાર થઈ બેઠો.

છટ્ટા પ્રકરણના પ્રારંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જે ઠેકાણે બાડીની પાસેના બાહેર રસ્તાપર બિલો રહી ચતિવર્ધ ચારે દિશાએ કાન દઈને કાંઈક સાંભળતો હતો, તે રસ્તા ઉપરથી થઈનેજ સિપાઈઓને જવાવું હતું. તેથી જ્યારે તે દેકરી પાસે સિપાઈઓની ટોળકી આવીને પહોંચી ત્યારે તે રસ્તાની પાસેનાજ બિલા ભાગ ઉપર કોઈ માથુસ બિલો છે, એવો તે ટોળકીના જમાદારને બામ્મ ચતાં અને આંદરણી તથા અંધકારના વિચિત્ર પ્રકાશમાં તે (ભાસમાન આકૃતિ)ની કૃષ્ણવર્ણ કાયા પણ ચિત્રવિચિત્ર પ્રકારની જણાતાં તે (જમાદાર) બોલી ઉઠ્યો કે, 'ભૂઓ પેલો ચોર! પકડો તેને!' એ સાંભળતાંજ એક સિપાઈ તેને પકડવામાડે ગયો, અને એ સઘળું બોલો છતાં પણ તે તો ત્યાંથી જરાપણ હાલચાલ વગર જેમનો તેમજ બિલો રહેલો દેખાયો. સિપાઈએ જઈને તેને પકડ્યો, તોપણ તેણે હું કે

ચું શબ્દ પોતાના મુખમાંથી બહાર કાઢ્યો નહીં. અને આખરે તેને જમાદાર પાસે લઈ આવ્યા. તો પણ તેણે તો પોતાનું મૌન્યવૃત્ત જેમનું તેમજ કાયમ રાખ્યું. એવી દશા જોઈને જમાદારે ‘દો એના માથા ઉપર એક ગાંસડો ચઢાવી’ એવી આજ્ઞા આપતાંજ તેના માથાપર તરતજ એક ગાંસડું મૂકવામાં આવ્યું અને તે તેણે તેવીજ શાંતિથી પોતાને માથે લીધું.

પોતાના હુકમનો અનાદર ન થતાં સઘળી બાબત પોતાની મરજી મુજબ સરજતાથી પાર પડી, એવું જાણીને જમાદાર હજી તો જેવો ગાડીની પછવાડે આલવામાટે વળવા જતો હતો, તેટલામાં તો તમચાનો એક ભયંકર અવાજ થતાં જમાદારનું માથું છિન્નભિન્ન થઈ જતાં તેણે તો ઐહિક પાસથી ભુક્તિ પામીને પરલોકનો માર્ગ પકડ્યો. એવી તે જમાદારની દુર્દશા થએલી જોઈને એક સિપાઈ મહા ક્રોધથી પોદારી ઉઠ્યો કે, ‘આજ મા—એ જમાદારનું ખન કર્યું છે!’ એવું કહીને તેણે તે તમચા છોડનારેના અંગપર ધસારો કર્યો, પરંતુ તેણે પોતાના તમચાની મદદથી તે સિપાઈ બહાદુરને પણ પોતાના જમાદાર સાહેબની ભેટ લેવા મોકલી દીધો. અને એટલામાં તો ‘હરે મુરારે! હરે મુરારે!’ એવો જય-ઘોષ કરતા બન્ને હથિયારબંધ માણસો એ તે સિપાઈની ઠોળી પર એકાએક હુલ્લો કર્યો અને એ આકસ્મિક આવેલી આક્રમકતાને જોઈને ગોરૂ સાહેબના તો હોશ કોચળ બિડી યયા. તેનો તે વા રુણી મદ (દાડનો નિરશો) મધજોજ એકદમ ઉતરી જતાં ‘સિપાઈઓએ સામા થઈને પોતાનું સંરક્ષણ

કરવું જોઈએ.' એવો તેણે હુકમ કરાવ્યો. સિ-
પાઈએ તો હુકમના તાબેદાર તેથી તેથી તેમણે
શત્રુઓની સામે ધસારો કર્યો, પણ એટલામાં તો
સાહેબ સલામતને કોઈએ તરવારનો વાર કરીને ઘો-
ડા ઉપરથી જમીનપર ગળડાવી મેલ્યા ! બાંદૂકની
ગોળીઓના ભયથી સિપાઈએ તો શત્રુઓને નસા-
ડી મૂકવાની વાટ જોતા હતા, પરંતુ એટલામાં તો
વડા અધિકારીને પડતો જોઈ તેમનો ઉત્સાહ ભંગ
થઈ જવાથી તેઓમાં નડાસ ભાગની શરૂઆત થઈ !
પરંતુ ખીણ તરફ જે શૂર પુરુષે એ હલ્લો લઈ આ-
વવાનું સાહસ કર્યું હતું, તે તે સિપાઈઓના સારી
રીતે સમાચાર લેતો હતો અને તે વખતે ભવાનંદ
પણ ગાડીમાં બિલો રહીને પોકારવા લાગ્યો કે, 'જુ-
ઓ છો શું ? મારો સત્ત્વર એ હુરામખોર સિપાઈ-
ઓને !' અને એ ભાષણથી પેલા ખતો આસ્રમી-
ઓને વળી બમણું શૂર ચઢતાં તેમણે પલવારમાં તે
સિપાઈઓની ટોળીની દાણાદાણુ રેવડી કરી નાખી.
પોતાનો મુખ્ય અધિકારી પડ્યો એવું જોઈને જે
કેટલાક સિપાઈએ પ્રથમથીજ વંજે માપી ગયા હો-
તા, તેમની પૂઠ પકડીને આપણા નવીન યોદ્ધાઓ-
એ તેઓમાંથી કેટલાકોને તો પકડીને લાંબા કરી
ઢીધા અને કેટલાકોએ ખજનાવાળી ગાડીમાં ચઢી
રૂપિયાથી ભરેલી ઘેલીઓને હસ્તગત કરી અને તે-
મની વ્યવસ્થા કરવાનો આરંભ કર્યો. પરંતુ એ સ-
ઘળી ગડબડનો લાલ લઈને પાછળ રહેલા કેટલાક
સિપાઈઓ છાપો નાખનારાઓની નજર ચૂકાવીને
નારતી જવામાં ફત્તેહમંદ થયા.

હવે સર્વ કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયેલું જા:

છીને જે નર-પુંગવે છાપો મારવાનું અપૂર્વ સાહ-
સ કરીને પોતાનું શૂરત્વ સર્વને વ્યક્ત કર્યું હતું,
તે મનુષ્ય સવાનંદની પાસે આવ્યો અને તેને જે
ધને શરીરમાં અત્યંત હર્ષ વ્યાપતાં પોતાના અધિ-
પને હેમાલિગન આપવામાટે સવાનંદ ગાડીમાંથી
ઉતર્યો. બન્ને જણ અતિશય દૃઢ પ્રેમસહિત પગ-
રપર ભેટવા પછી સવાનંદે કહ્યું કે, ‘સવાનંદ તમે
અમારી દીક્ષા લેવાનું આજે પૂર્ણ સાર્યક કર્યું! ધન્ય
છે તમને! જે કદી આપણી આર્યભૂમિ સઘળા ત-
મારા જેવાજ વીર પુરુષો ઉપજાવી શકે, તો તે વિ-
શેષ વેળા કદાપિ દુ ખિતા રહે નહીં! યરતુ એમ
થવું એ સર્વથા ઇશ્વરેચ્છાપર વિશેષ આધાર રાખેછે!’

‘એ સર્વ આ શૂરવીરોનોજ પ્રતાપ છે! વિના-
કારણ તમારા દામાનુદાસને એટલું બધું મહત્વ શા
માટે આપોછો? પ્રત્યક્ષ આનંદ-સ્વરૂપ એવા જે ત-
મે તેમનું જ્યાં આગમન થાય, ત્યાં નિશ્ચય છે કે,
સમ્બિદાનંદ કદાપિ અપયશ આપે નહીં!’ એ પ્ર-
માણે સવિનય ઉત્તર આપીને સવાનંદ પોતે લૂટી
લીધેલા ખજાનાને યોગ્ય સ્થાને લઈ જવાની તજ-
વીજ કરવા લાગ્યો અને યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને તે
પોતાના માણસોસહિત તે પ્રદેશમાંથી રવાના થયો.
પાછળ કેવળ સવાનંદ અને મહેન્દ્રજ તે પ્રદેશમાં
સ્થિત રહ્યા

પ્રકરણ નવમું.

આશાંકુર.

કુંડળિયા ૭૬.

આશાથી જન જમતમાં, ઇવે મધળા સારા
આશા ભરે ઉમેદ ઉર, માટે આશા પારા
માટે આશા પાર, નિરાશા પર નહિ ક્યારે;
વિપત્તિ આવે જ્યાર, સુખાશા કરજે ત્યાગે;
મદ્દલ થઈ નહિ ઠાર્ય, એકતુ' અમલ્યો રાથી ?
ઉચ્છિન્ન પતરો મર્ય, જમતમાં જન આશાથી -

તેની તરવાર ઝૂંટવી લીધી અને તેની મદદથી બીજા
 કેટલાક સિપાઈઓને પરલોક માર્ગ પ્રવાસી બનાવી
 દીધા. પરંતુ પાછળથી તેને 'મેં જેમને સહાયતા
 કરી છે, તેઓ તો !રાજસદ્વ્યનો અપહાર (હરણ)
 કરનારા ચોરા છે.' એવું જ્ઞાન ચતાંજ અત્યંત પ-
 રિવાત્તાપ થયો, અને 'એવા દુષ્ટ લોકોને સહાયતા
 કરીને નીતિદૃષ્ટિ તો હું ખરેખર પાપભાગી થયો,
 અને તેટલામાટે હવેથી મારે એમની સાથે જરાપ-
 ણ સંબંધ રાખવો ન જોઈએ.' એવો તેના મનમાં
 વળી બીજો વિચાર આવતાં તે હુલાવાળી જગ્યાએ
 થી થોડેક દેરે જઈને એક જાનૂએ નિ:શસ્ત્ર બોલો
 રહ્યો. વળી તેને એવો પણ ભય ઉત્પન્ન થયો કે,
 'ખરું જોતાં તો એમનો અને મારો કંઈ પણ અંત-
 ર્સંબંધ નથી, તોપણ જો એમનો સંગ વિશેષ વેળા
 આવે, રહે, તો મારી ગળુના પણ એઓની સાથે
 દરવામાં આવે અને તેથી મારે પણ રાજશાસનને
 પાત્ર થવું પડે. માટે એવા દુરાચારી લોકોની સંગ-
 સિનો મત્તવજ ત્યાગ કરીને મારા જેવા મનુષ્યને
 શોન્ય છે કે, વખતમર બીજી તરફ નીકળી જવું.'
 એવો વિચાર કરીને મહેન્દ્ર તે રણભૂમિમાંથી પો-
 તાના પગલાં પાછળ દગ્ગા લાગ્યો. પરંતુ એ સધ
 બી હાલચાલને ભવાનંદ દૂર ઉભો રહીને અથડી
 ઇતિ પર્યંત તપાસી રહ્યો હતા, કે, જેની મહેન્દ્રને
 બિલકુલ ખબર નહોતી. તેથી તે (ભવાનંદ) મહે-
 ન્દ્ર જાણને તૈયાર થયો તેજ વખતે તેની પામે આ-
 વીને બોલો રહ્યો. ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ સ્વસનીય બો-
 લો જોઈને 'તમે કેણુ છો?' એવો મહેન્દ્ર પ્ર-
 ત્ત કર્યો.

‘એ પૂછીને તમારે શું કરવાનું છે?’ ભવા
ન દે સામે ચવાલ કયો

‘એ પૂછવાનું કાગળ એટલું જ કે, તમારો આ-
તે મારા ઉપર મહત્ત્વ ઉપકાગ થયો છે અને તેથી
પોતાની ઉપર જેણે ઉપકાર કયો હોય, તેનું વૃત્ત-
જ્ઞાનાપૂર્વક મદદેવ અમરણ ગણવું એ કૃતજ્ઞ મનુષ્યોનો
ધર્મ છે અને તેથી આપને વિષે કંઈ જાણવાની
જિજ્ઞાસા મારા મનમાં ઉત્પન્ન થાય એ સાહજિક
કે’ એવું મહેન્દ્રે ગભીરતા સહિત ઉત્તર દીધું

‘તમારી કૃતિ ઉપરથી તમે મારા કરેલા ઉપ-
કારનું સ્મરણ કરતા હો, એવું મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક
કહી શકાતું નથી કારણ કે, જો મારા વિષેની વ-
તિક્ષિત વૃત્તજ્ઞતા પણ તમાગ અગમા વાન કરી
ગૂંટી હોત તો તમે આવી રીતે સ્મરણો ત્યાગ ક-
રીને એક બાબતે આવી ઊભા રહ્યા નહોત !’ એ
વી રીતે ભવાન દે ઉપગ્રાધપૂર્વક પ્રત્યુત્તર દીધો

‘એમ કે? ત્યારે તો મારા અનુમાન પ્રમાણે
તમે પણ તે ચોરોમાના એક હો એવું જણાય છે !’
એવું મહેન્દ્રે તિગ્ગાર પૂર્વક કહ્યું

‘જો તમારી બુદ્ધિને એ કાર્ય ચોરી જેવું લા-
ગતું હોય તો, ભલે તેને તમે ચોરી કહો પરંતુ
પ્રથમ માફ યોગ્ય હોય છે, તે સાલણીને પછી
તમારે જે બોલવાનું હોય તે બોલજો એ તો તમે
ચોતે કબૂલ કરો છો કે, તમારી ઉપર મેં પૂર્વે ઉપ-
કાર કરેલો છે, અને હજી પણ તેવીજ રીતે તમારી
ઉપર મારો કંઈક બીજો ઉપકાર કરવાનો પણ વિ-
ચાર છે—’

‘નહીં ! નહીં ! બીજવાર તમારા જેવાનો કે ઉપકાર મારી ઉપર ન થાય તો સારું ; એક વખતેયો તેજ બરસ છે !’ એવું ભવાનંદનું વાક્ય થવા પૂર્વે વચમાંજ મહેન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો.

‘હીક તમારી મરણ. ઉપકાર ન લેઈએ રહ્યું ! તેને વિષે મારો આશંક નથી. પરંતુ નિઃતમને પોતાના કુટુંબના માણસોને મળવાની તો છે કે નહીં ? જો હોય તો આવો શુપશુભ મારી પાછળ ! એટલે [તમારી અને તેમની મુલાકાત સ્વર થઈ શકે એમ છે.] ભવાનંદે જરાક બેપાવાઈમાંજ પોતાનું બોલવું ચાલુ રાખ્યું.

‘એ મુલાકાત તમે કેમ કરાવી શકશો ?’ એ વેદા મહેન્દ્રે અત્યંત ઉત્સુકતાથી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘તમારે તેને વિષે વધારે પૂછપરછ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. જો તમારે તેમને મળવાનીજ ગરજ હોય તો કાંઈપણ બોલવા ચાલવા વગરજ મારી પછવાડે ચાલતા આવો !’ એવું કહીને ભવાનંદ આગળ આડ્યો અને ‘આ વિચિત્ર મનુષ્યની સારી વિશેષ પાઠવિવાહ કરવામાં કાંઈપણ લાભ થવાને નથી’ એવું વિચારીને મહેન્દ્ર પણ પોતાનો રસ્તો તેની પાછળ પાછળ દાખવા લાગ્યો.

અહા આશા ! આશા ! તારા ઉપરજ આ મહા મુદ્દિના જીવોતુ જીવન દહી રહ્યું છે. એમ કે દિયે તો તેમાં લેશમાત્ર પણ અનિશ્ચયોક્તિ કરેલી કહેવાયે નહીં. મંગારના અત્યંત દુઃખ થયેલા મનુષ્યો પોતાને કાંઈ દિવસે પણ સુખ મળશે એવી આશાથી, પંધવાઓ પોતાનો મુશ્કિલો દિવસ વ-

હિલોજ આવવાનો છે એવી આશાથી અને નિર્ધનતા પોતાને કાંઈ દિવસે પેણુ ધનની પ્રાપ્તિ થશે એવી આશાથીજ પોતાનો દિવસો જેમ તેમ કરીને વ્યતિત કરે છે. હે મધુર આશા; જો તારું અસ્તિત્વ આ પૃથ્વીતલ પર ન હોય તો, મનુષ્ય અથવા પશુ આદિકોના જીવનનું અસ્તિત્વ પણ તારી પૂર્વે કયા-રનુએ નષ્ટ થઈ ગયું હોત. પરંતુ તેજ સર્વને કૃપા કરી બચાવી રાખ્યા છે, એ તારો મોટો ઉપકારજ સમજવો જોઈએ. પ્રિય વાચક, જે મહેન્દ્ર ઘોડા વખત પહેલાંજ ભવાનંદને ધિછારતો હતો, તેજ મહેન્દ્ર તેની કાંઈ પણ ઝોળખાણુ લીધાવિના તેની પાછળ એક આંધળાની માફક ચાલતો થયો; એ શાથી? ખુલ્લું છે કે, પત્ની અને પુત્રીને મળવા-કૃપી આશાથી. જો તે મનુષ્ય કૂર હોય ને પાછળથી મહેન્દ્રને કાંઈ અધિક પીડા કરે તો? પરંતુ તે પીડાનું મહત્ત્વ સ્ત્રી અને સુતાનો પુનઃ સંયોગ થવાની આશાના મહત્ત્વ પાસે તુલ્યમાત્ર હતું! માટે આશાનું દેહનું મહત્ત્વ છે, તે ઉક્ત દૃષ્ટાંતથી વાચકના ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે તેમ નથી. એક પ્રસિદ્ધ ઇંગ્લિશ ગ્રંથકારે ચોક્કસ લખ્યું કે:-

"Last and choicest of blessings is Hope, the most common of possessions; far, as Thales the philosopher said, "Even those who have nothing else have hope." Hope is the great helper of the poor. It has even been styled "the poor man's bread." It is also the sustainer and inspirer of great deeds. It is recorded

of Alexander the Great, that when he succeeded to the throne of Macedon, he gave away amongst his friends the greater part of the estates which his father had left him, and when Perdicas asked him what he reserved for himself, Alexander answered, "The greatest possession of all,—Hope!"

SMILES' CHARACTER, page 233.

પ્રકરણ દશમું.

મહેન્દ્ર અને ભવાનંદ

હિપેન્દ્રવશૂ વૃત્તઃ.

મળી રહે છે ખગ એક માળે,
કરે મહૂ ન પજ લ્ય કાળે;
તમે બધા તેમજ પદા તાણે,
અરે સ્વદેશી અભિમાન આણે.

કુમ પથી પાલવ કૌરવોએ
લડી લડી લાજ લિપે ન કોએ,
ધોળાજ તોરો ધરમા ધવાણે;
અરે સ્વદેશી અભિમાન આણે.

દોહરો.

સ્વદેહ તેમ સ્વદેશની લે નહિ લે મ લાજ,
ચોટે તેને ચાહલે, જાણ કેરી ગાજ

કવીશ્વર દયપતરામ રાજાભાઈ

૧૦૮૬

ગીત પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચંદ્ર-જયો-
ત્નાના સ્વરૂપ પ્રકાશમાં મહેન્દ્ર અને
ભવાનંદ કાષ્ઠપિતૃ જોતવા ચાન્દ્રવાવિના શાંતિ
રહિત પોતાને માગે ચાન્દ્ર જતા હતા. ૩

હેન્દ્ર ભવાનંદની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. જાણે
 શે; પરંતુ તે કેવળ આશ્ચર્યમાં જ લીન થઈ ગયા
 હોયો દેખાતો હતો. રત્નબૃમિની કેટલેક દૂર નિક-
 ળી ગયાં પછી ભવાનંદની ચર્ચા બદલાઈ જતાં તે-
 ની વૃત્તિમાં કાંઈક ફેર પડ્યો હોય, 'એવું' કેટલાક
 વખત પછી મહેન્દ્રના બાલુવામાં આવ્યું. જે ઠેકા-
 નું સિપાઈઓની સાથે ઝડાપટ્ટી થઈ હતી હતી, તે
 ઠેકાણેનો તેનો વીરશિવ ઉત્સાહ અને તેને મળ-
 તાજી અંગવિશેષ દત્ત્યાદિનો લોપ થતાં ભવાનંદ
 દોષોએ પ્રશાંત ચિત્ત થયેલા અને ઇન્દ્રિય નિમ્મલ
 કર્તા ગભીર મન્યામીજ દોયની! એવો દેખાવ
 લાગ્યો. આજ્ઞાદ સુકન જ્યોત્સ્નામય ગતિ અને પ્ર-
 શાંત વનશોભાને જોઈને લાગે એમણે પોતાના
 આંતના ભવાનંદને અર્પણ કરી દોયની! એવો બા-
 સ મુવા લાગ્યો. પરંતુ જેવી રીતે ચક્રગિજનો પ્ર-
 કાશ પડતાં જ ગભીર અમુક પત્તુ વિદોષ સહિત
 પોતાના મિત્રને મજવાનો ઉત્સુકતાથી દોડી જતો
 હોય તેવો દેખાય છે, તેવી જ રીતે ભવાનંદની તે
 મુનિ-વૃત્તિનો સ્વભાવ એકમાત્ર લોપ મળે તેના મ-
 નમાં આનંદ-કર્મિણો ઉછળતા લાગી. જે વખતે

જુ. તેમની વચ્ચે એટલું દીર્ઘ મૌન્ય ચાલુ રહ્યું
નું. પરંતુ આખરે ભવાનંદે મૌન્યવૃત્તિ સહન ન
કરી શકવાથી અને અતિશય આનંદને ન રોકી શ-
કાથી નીચેનું પદ ગાવાનો આરંભ કર્યો:—

બંદે માતરમ્ સુજલામ્ સુફલામ્
મલયજ શીતલામ્ શસ્ય શામલામ્
માતરમ્,

એ ગીત સાંભળીને મહેન્દ્ર તો હંગળ થઈ ગ-
યા; કારણ કે, તેના વિચાર પ્રમાણે 'એક ચાર કર્મ
રીતે પોતાની ઉદર-પૂર્તિ કરનારા મનુષ્યના સુખ-
માંથી એવા સ્વમાંતૃપ્તે દરેક ધન્યવાદ નિકળવા,
એ વાર્તાજ ચમત્કારિક હતી.' વળી સુજલા, સુફ-
લા, મલયજ શીતલા અને શસ્ય શામલા ઇત્યાદિક
ચમત્કારિક વિશેષણોવાળી તે એવી કઈ માતા હ-
શે? એ પણ તેને ન સમજાયું. માટે એ ગૂઢને જા-
હિર કરવાના હેતુથી 'અહો જેનાં તમે સુચર ગાઓ
છો, તે તમારી માતા કોણ છે? તે કૃપા કરીને
કહેશે?' એવો તેણે ભવાનંદને પ્રશ્ન કર્યો. પરંતુ
તેના પ્રશ્નનું ઉત્તર ન આપતાં તેણે (ભવાનંદે) તો
પૂર્વવત્ પોતાનું ગાવાનું શરૂજ શરૂયું:—

દ્રુમ જ્યોત્સ્ના પુલકિત યામિનીમ્
ફુલકુસુમિત દ્રુમદલ શોભિનીમ્
સુદાસિનીમ્ સુમધુર માપિણીમ્
સુપદામ્ ચરદામ્ માતરમ્.

'અહો! અધ સમજાયું. ત્યારે તમે આનંદિત
ચિત્ત સ્વદેશ જનનીનુંજ સ્તવન કરો છો કેમ?' મ-
હેન્દ્રે આશ્ચર્યચકિત થઈ ભવાનંદને પૂછ્યું.

લીજ તેમની વચ્ચે એટલું દીર્ઘ મૌન્ય ચાલુ રહ્યું હતું. પરંતુ આખરે ભવાનંદે મૌન્યવૃત્ત તાડત ન થઈ શકવાથી અને અતિશય આનંદને ન રોકી શકવાથી નીચેનું પદ ગાવાનો પ્રારંભ કર્યો:—

ધંદે માતરમ્ મુજલામ્ મુફલામ્
મલયજ શીતલામ્ શસ્ય શામલામ્
માતરમ્,

એ ગીત સાંભળીને મહેન્દ્ર તો ડંગજ થઈ ગયો; કારણ કે, તેના વિચાર પ્રમાણે 'એક ચોર કર્મ કરીને પોતાની ઉદર-પૂર્તિ કરનારા મનુષ્યના મુખમાંથી એવા સ્વમાતૃપ્રેમ દર્શક ધન્યવાદ નિકળવા, એ વાર્તાજ અમત્કારિક હતી.' વળી મુજલા, મુફલા, મલયજ શીતલા અને શસ્ય શામલા ઇત્યાદિક અમત્કારિક વિશેષણોવાળી તે એવી કઈ માતા હશે? એ પણ તેને ન સમજાયું. માટે એ ગૂઢનેગાર હર કરવાના હેતુથી 'અહો જેનાં તમે મુયશ ગળ્યો છો; તે-તમારી માતા કોણ છે? તે કૃપા કરીને મને મુર મારિણીમ્ ભવાનંદને પ્રશ્ન કર્યો. પરંતુ ધંદામ્ માતરમ્, માટા પાડવી, એવી તે જ. . .

કંઠ ફલફલ નિલ્યોત્તર ફરવાલે. બહુ મુર્ખાની પછી નથી કરતા અને ધાડ મ્. યમ્લ મુદાસિનીમ્ એવો ભવાનંદે કાંઈક દૃઢતાથી ગમ્ માતરમ્ મુજલામ્ ક. . .

અહો! અધર્મનાને લૂંટવામાં તમે હમણાજ વહેશ જા, તે ચોરી પણ ન કહેવાય અને અધર્મનુસાર તેને ધાડ પણ ન કહી શકા

રે હવે કહો કે, આ હત લુવિતનું શું બાકી રહ્યું ?
ઉત્તર એજ આવશે કે, 'કાંઈ નહીં.' તેથી હવે તો,
વા હત લુવિતનો નાથ થાય તોપણ શું અને તે
કાયમ રહે તોપણ શું ! પરંતુ એટલો બધો જુલમ
અમારીપર શુદ્ધેલો છે છતાં પણ અને એ હુટો-
ના સમાચાર ન લઈએ, તો પછી તે દેવાનો મુગધ
ક્યારે આવશે ?' સવાનંદ છેલ્લું વાક્ય સ્પદેશાભિ-
માનના પૂર્ણ આવેશમાં બોલ્યો.

'પરંતુ અમાચાર દેનાર તો તમે એકલાજ છે.
કે ના ?' ઉપર્યુક્ત વાચન હતું તોપણ શ્રવણ કરીને
મહેન્દ્રે નામ્યનાથી પૂછ્યું. અને એ પ્રશ્ન સાંભળીને,
સવાનંદ વળી પણ ગાવા લાગ્યો :—

'મસકોટિફંટ નિનાદ પત્તકલ કરાલે;

ઠિસત્તકોટિ મુનંદુનગર કરવાલે;

ગયલા વા માતમ્મં વલા ?'

'પણ મને હાલ તો તમે એકલાજ જોવામાં
-પાયાં છે ?' મહેન્દ્ર ઉપર ગાન સાંભળીને બોલી
ગયો.

કે, જોવા દશવીસ હજાર માણસોની સહાયતાથી ત-
મે ખચીત આ ચવનોની બાદશાહીનો અંત આણી
શકશો ?

‘કેમ નહીં ? મારા ધારવા પ્રમાણે તો (તોપ)
ગોળાને જોતાંની સાથેજ તેમના (મુસલમાનો) માં
નહાસણાગ અસ્તાવ્યસ્થતાનો આરંભ થશે !’

‘પરંતુ પ્રથમ તો જોજ પ્રથમ થાય છે કે, ત-
મે ગોળાજ ક્યાંથી મેળવી શકશો ? શું તે ખનાવ-
વવાનું કામ તમે પોતે શીખ્યા છો ?’

‘ના. પરંતુ અમે તેનો અભ્યાસ કરવાના છિ-
એ. કારણ કે, અમે આ સંન્યસ્ત દીક્ષા એ કામમા-
ટેજ લીધેલી છે. અને તેથી અમારી કાર્યસિદ્ધિ થ-
તાજ પુનઃ અમે અમારા આશ્રમ ધર્મનો સ્વીકાર
કરીશું. કારણ કે, તમારી પેઠેજ સ્ત્રી પુત્રોનો પુરિ-
વાર અમારી પાછળ પણ લાગેલો છે.’

‘ત્યારે શું તમોને સ્ત્રીપુત્રાદિ હોવા છતાં પણ
તમે તેમનો ત્યાગ કરેલો છે ? તમારાથી તે માયા-
પાશ કેમ તોડી શકાયો ?’ એવું મહેન્દ્રે સાશ્વર્ય સુ-
દ્રાથી પૂછ્યું.

‘તમારી આગળ નકામી બકાઈ મારવાનો મા-
રો હતો નથી, અને તેથીજ હું તમને પૂછવાની રણ
લડાઈ કે, માયા-પાશ કદી કેનાથી તોડી શકાયો
છે કે શું ? જો કોઈ કહે કે, માયા-પાશ તોડી શ-
કાય છે, તો તેમ કહેનારાના પોતાના મનમાંજ પ્ર-
પ્રેમ તો માયા ન હોવી જોઈએ અથવા તો તે વિ-
નાકારણ પોતાની પ્રાંતિ કરતો હોવો જોઈએ. તેથી
માયા-પાશને અમે કંઈ તોડી નાખ્યો નથી, પરંતુ

દેવજ સ્વીકૃત મત્તનું પરિપાલન કરવાનો અમારો
 દૃઢ સંકલ્પ થએલો છે. પણ એ વાર્તાને હાલ એક
 ઠોરે મૂકીને હું તમને એક બાળત વિષે કાંઈ મ-
 વાલ કહું તો તેમાં તમારે દેખાયમાન થવું નહીં.
 તે સવાલ એ છે કે, આપ પણ અમારા સંપ્રદાય-
 માં દાખલ થશો?

‘મારા માણસોનો પત્તો ‘મન્યાવિના’ મારાથી
 કંઈજ ખાતરીથી કહી શકાય તેમ નથી.’ મહેન્દ્રે શાંત
 ઉત્તર દીધો. અને તેથી ‘ઠીક છે, ચાલો ત્યારે ત-
 મારા કુટુંબની ભેટ લેવાને.’ એમ કહીને કાવાનંદે
 ત્યાંથી આગળ ચાલવાનો પ્રારંભ કર્યો અને પૂર્વવત
 મહેન્દ્ર પણ તેની પાછળ પાછળ પોતાનો રસ્તો
 દાખવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં કાવાનંદનું ‘યંદે
 માતસ્મ’ એ પદ ગાવાનું આરંભ હતું. અને આ
 વખતે તો મહેન્દ્ર પોતે પણ ગાનકળામાં અભિરૂ-
 દોવાથી તે પણ તેની માથે ગાવા લાગ્યો. તેનો
 કંઠ અતિ મધુર હોવાથી તે ગદ્ય પદનો આલાપ
 તેના ગુસ્સર કંઠમાંથી નિકળતાંજ કાવાનંદ તો આ-
 નંદમાં ડૂબવા લાગ્યો. અને એટલામાં ગાતાં ગાતાં
 વચ્ચમળ મહેન્દ્રે પૂછ્યું કે, ‘કું આ તમારી દીકરા
 પુત્ર કલ્પ અદિના ત્યાગ કરવાપિના તજ લઈ શ-
 કાય કે? જો સ્વપન્નીનો ત્યાગ કરવાપિના તમારી
 આ દીકરા લઈ શકાતી હોય, તો તે હું મોટી ખુ-
 શીથી લેવાને તૈયાર થઈશ.’

ચિરકાલિક નથી. જો તમને અમારી મહા દીક્ષા લેવાનો વિચાર હોય, તો હાલ તમારાથી તમારી પત્ની કે પુત્રી વગેરે કોઈને પણ મળી શકાશે નહીં. જો કે અમારા તરફથી તેમની સર્વ પ્રકારની સુખ વ્યવસ્થા તો કરવામાં આવશે, તોપણ જ્યાંસુધી તમારા વ્રતનું સાફત્વ તમારાથી થાય નહીં, ત્યાંસુધી તમારાથી તેમના સુખનું અવલોકન પણ થઈ શકે તેમ નથી !

‘ત્યારે તો આપણને એ તમારા વિચિત્ર વ્રતની કઈ જરૂર મળી.’ એવો મહેન્દ્રે ટૂંકા ને ટૂંક જવાબ આપી દીધો અને જાને જણ પોતાના માર્ગમાં આગળ વધ્યા.

કેવળ સ્વીકૃત પ્રતિનું પરિપાલન કરવાનો અમારો દૃઢ સંકલ્પ થયેલો છે. પણ એ વાર્તાને હાલ એક કોરે મૂકીને હું તમને એક ખાખત વિષે કાંઈ સવાલ કરૂં તો તેમાં તમારે કોપાયમાન થવું નહીં. તે સવાલ એ છે કે, આપ પણ અમારા સંપ્રદાયમાં દાખલ થશો ?

‘મારા માણસોનો પત્તો ‘મજ્યાવિના ‘મારાથી કંઈજ ખાત્રીથી કહી શકાય તેમ નથી.’ મહેન્દ્રે શાંત ઉત્તર દીધો. અને તેથી ‘ઠીક છે, ચાલો ત્યારે તમારા કુટુંબની ભેટ લેવાને.’ એમ કહીને ભવાન’દે ત્યાંથી આગળ ચાલવાનો માર્ગ કંઈ અને પૂર્વવત્ત મહેન્દ્ર પણ તેની પાછળ પાછળ પોતાનો રસ્તો કાપવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં ભવાન’દનું ‘વંદે માતરમ્’ એ પદ ગાવાનું ચાલુજ હતું. અને આવખને તો મહેન્દ્ર પોતે પણ ગાનકળામાં અભિરૂ હોવાથી તે પણ તેની સાથે ગાવા લાગ્યો. તેનો કંઠ અતિ મધુર હોવાથી તે ગદ્ય પદનો આલાપ તેના સુસ્વર કંઠમાંથી નિકળતાંજ ભવાન’દ તો આનંદમાં ઢોલવા લાગ્યો. અને એટલામાં ગાતાં ગાતાં વચમાંજ મહેન્દ્રે પૂછ્યું કે, ‘શું આ તમારી દીકરા પુત્ર કલત્ર આદિના ત્યાગ કરવાવિના તજ લઈ સંકાય છે ? જો સ્વપત્નીનો ત્યાગ કરવાવિના તમારી આ દીકરા લઈ શકાવી હોય, તો તે હું મોટી ખુશીથી લેવાને તૈયાર થઈશ.’

‘સાંભળો, જે મનુષ્ય અમારા મહાવ્રતનું મૂલ્ય કરે છે, તેનું સર્વસંગ પશ્ચિત્તાગ કરવોજ નહીં થયે; એવો અમારો નિયમ છે. પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે, મં આમ ક્યું છે તે પ્રતિ એ ત્યાગ

યતાં અતિશય પ્રપ્રુહિત થએલું હતું. અર્થાત્ અ-
ભાવનો આનંદમય સમય થતાંજ સર્વત્ર આનંદજ
આનંદ પ્રસરી રહ્યો હતો.

એવા આનંદજનિત સમયમાં આનંદાશ્રમને
વિષે કૃષ્ણાનિન (કાળા હરિણના ચામડા) પર ઘે-
સીને સત્યાનંદ પોતાના નિત્યનૈમિત્તિક પ્રાતરદ્વિક
(પ્રાતઃ કર્મ) કરવામાં નિમગ્ન થએલો હતો અને સ્વા-
મિને પ્રજ્ઞમાં જોઈતી કોઈ વસ્તુની અગત્ય પડે તો
તે ઉપાડી દેવા વગેરેના કામમાટે જીવાનંદ તેની
પાસેજ જોઈલો હતો. એટલામાં મહેન્દ્રને સાથે લ
ઈને જીવાનંદ ત્યાં આવી લાગ્યો. પરંતુ તેણે યતિ-
વર્ય પોતાના નિત્યકર્મમાં મગ્ન હોવાથી તેની સાથે
કોઈ વાતચીત કરી નહીં. કારણ કે, સત્યાનંદે એ
ધારેજ બાંધી મૂક્યો હતો કે, સંધ્યા વંદનના સ-
મયમાં ગમે તેટલું જરૂરનું કામ હોય તોપણ તેને
કોઈએ જોડાવવો નહીં, અને તેથીજ તેના નિત્ય
કર્મમાં વ્યત્યય થશે એવા ભયથી તે સમયે કોઈપ-
ણ તેની સાથે જોડવાનું સાહસ કરતું નહોતું. અંતે
યતિવર્યનું જપ જપ પૂર્ણ થવા પછી જીવાનંદ અને
જીવાનંદ નમ્રતાપૂર્વક પ્રણિપાત કરી હાથ જોડીને
તેની સામે જીભા રહ્યા, તેઓમાંથી તેણે (યતિવર્યે)
જીવાનંદને ત્યાંજ જેસાડીને જીવાનંદને સંકેત કરી
બહાર જોડાવ્યો. પરંતુ ત્યાં તે જન્ને વચ્ચે શી વા-
તચીત થઈ તેની કોઈને ખબર પડી નહીં. ઘોડાજ
વખતમાં જન્ને જણ પાછા મંદિરમાં આવ્યા અને
યતિવર્યે કિંચિત્ હસિત મુદ્રાથી મહેન્દ્રને કહ્યું કે,
જીવણી ઉપર આવેલા સંકટોનું યથાસ્થિત વર્ણન
સાંભળીને હું અત્યંત ભયભીત થયો હતો, પરંતુ

પ્રકરણ અગિઆરમું. કાલિકાની ત્રણ મૂર્તિઓ.

"Breathes there the man with soul so
dead, who never to himself hath said,
this is my own, my native land!"

SCOTT.

‘આ જાગી જન્મભૂમિ, આ મારો રવદેસ હિંદુઆદિક વા-
રો જના સુખમાળી કાઈ દિવસે પણ નિકળેલા ન હોય
જેવો થયે તદ્દયનો કાલ પણ મનુષ્ય વચને આ પૃથ્વીપટથી
પાસં હોતો જાણ્યો હોય’

જોઈએ તેમ—

રૂઝાફ.

અ મમય પ્રલાતનો હતો અને તેથી મો-
ટાજ વખત પહેલાં જે અરખ્ય જન-
ગુન્યતા, અધિકાર અને નિઃશબ્દતા હિંદુઆદિકોના
માગાજ્યથી મહાભયંકર દેખાતું હતું, તેજ અ-
રખ્ય હાલ લોકજાગૃ ને સૂર્ય તેની તેજોમય દી-
પ્તિથી પ્રકાશિત થતાં, મનુષ્યોના આવજા જવાની
વ્યવસ્થાનાથી ગુન્યનારહિત થતાં, પ્રજાનના મંદ-
મદ શીત પવનથી વૃદ્ધોના પાંદડાઓના કંપાયમાન
થવાથી તેઓમાંથી ઘરઘર અને મરમર ખનિ હો-
જવાનાં અને પશીઓના કલકલ રવથી નિનાદિત

ધનાં અતિશય પ્રપુષ્ઠિત થએલું હતું: અર્થાત્ અ-
ભાતનો આનંદમય સમય થતાંજ સર્વત્ર આનંદજ
આનંદ પ્રસરી રહ્યો હતો.

એવા આનંદજનિત સમયમાં આનંદાશ્રમને
વિષે કૃષ્ણાજિન (કાળા હરિણના આમડા) પર જે-
સીને સત્યાનંદ પોતાના નિત્યનૈમિત્તિક પ્રાતરદ્વિક
(પ્રાતઃ કર્મ) કરવામાં નિમગ્ન થએલો હતો અને સ્વા-
મિને પ્રજામાં જોઈતી કોઈ વસ્તુની અગત્ય પડે તો
તે ઉપાંડી દેવા વગેરેના કામમાટે જીવાનંદ તેની
પાસેજ જોડેલો હતો. એટલામાં મહેન્દ્રને સાથે લ-
ઈને જીવાનંદ ત્યાં આવી લાગ્યો. પરંતુ તેણે યતિ-
વર્ય પોતાના નિત્યકર્મમાં મગ્ન હોવાથી તેની સાથે
કોઈ વાતચીત કરી નહીં. કારણ કે, સત્યાનંદે એ
ધારોજ બાંધી મૂક્યો હતો કે, સંધ્યા વંદનના સ-
મયમાં ગમે તેટલું જરૂરનું કામ હોય તોપણ તેને
ટોળએ જોલાવવો નહીં, અને તેથીજ તેના નિત્ય
કર્મમાં વ્યત્યય થશે એવા ભયથી તે સમયે કોઈપિ-
ણ તેની સાથે જોલવાનું સાહસ કરતું નહોતું. અંતે
યતિવર્યનું જપ જપ પૂર્ણ થવા પછી જીવાનંદ અને
જીવાનંદ નમ્રતાપૂર્વક પ્રણિપાત કરી હાથ જોડીને
તેની સામે જીભા રહ્યા, તેઓમાંથી તેણે (યતિવર્યે)
જીવાનંદને ત્યાંજ જેઝાડીને જીવાનંદને સકેત કરી
ગહાર જોલાવ્યો. પરંતુ ત્યાં તે જાનને વચ્ચે શી વા-
તચીત થઈ તેની કોઈને ખબર પડી નહીં. થોડાજ
વખતમાં જાનને જણ પાછા મંદિરમાં આવ્યા અને
કૃતિવર્યે કિંચિત્ હસિત મુદ્રાની મહેન્દ્રને કહ્યું કે,
માપની જે પર આવેલા સંધ્યે (કેલેડી રાતે) જીવાનંદ
સાંજના સ્વપ્ન દર્શાવના સ્વપ્ન દર્શાવે છે. એ પ્ર-